

श्रीगणेशाय नमः

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्

हालायुधवृत्ति-सहितम् ।

तत्प्रथमाध्यायः ।

—o—o—o—

(१) नमस्तुङ्गशिरसुखिचन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शश्ववे ॥ १ ॥

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधेः (१) ।

१ म य र स त अ भ न ल ग सममितं भ्रमति बाहुमयं जगति यम् ।

स जयति पिङ्गलनामः शिव-प्रसादाद् विशुद्धमतिः ॥ १ ॥

त्रिगुणं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।

लघुमध्यन्तु रकारं सकारमन्तं गुणं त्रिबहुम् ॥ २ ॥

लघ्वन्त्यं चि तकारं जकारमुभयोऽलघुं विजानीयात् ।

आदिगुणश्च भकारं नकारमिच्छ पैङ्गले चिलघुम् ॥ ३ ॥

दीर्घं संयोगपरं तथा भुतं यङ्गनाममूल्यान्तम् ।

सानुस्वारश्च गुणं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ४ ॥

आदिमध्यावसानेषु यरता यानि लाघवम् ।

भजसा गौरवं यानि मनौ तु गुणलाघवम् ॥ ५ ॥

निविरामं द्रष्टव्यं यङ्गानामुवाच पिङ्गलः स्वयम् ।

अन्योऽर्थवदार्थ-प्रत्यय-चेतोश्च शास्त्रादौ ॥ ६ ॥ क, चिह्नितपुस्तके पङ्क्ते ते लोका

नम इत्यस्य पूर्वं पठिताः ।

० मघोदधाविति क, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वृत्तानि मौक्तिकानौव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवदानवैः ।

छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यच्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ^(१) ॥ ४ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्याध्ययनमास्नायते ^(२)
अर्थावबोधपर्यन्तस्याध्ययनविधिः । वेदाङ्गश्च छन्दः । ततस्तदध्य-
यनं विधिबोधितत्वादनुरुद्धेयम् ^(३) । अथ अनुष्टुभा यजति वृहत्या
गायति गायत्र्या स्तौतीत्येवमादियवणादर्थान्वयायातमनुष्टु-
बादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत ^(४) प्रत्यवायः
श्रूयते । यथा । “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति
गर्त्तं वा पश्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
छन्दांसि भवन्ति” इति छन्दोगब्राह्मणं ^(५) । तस्माच्छन्दः-
परिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र
लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं सज्ज्ञाः परिभाषते
सूत्रकारः ^(६) ।

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः १, २, ४. मङ्गलका श्लोका न सन्ति ।

२ अध्ययन श्रूयते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विधिबोधितत्वादनुरुद्धेयमिति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ प्रत्युतः प्रत्यवाय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ पापीयान् भवन्तीति छन्दोगानामार्षेयब्राह्मणे इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये मयःसेत्येकः श्लोकोऽयैव पठितः । अन्ये १, २, ग. ४. ६. १,
सङ्कटकश्लोकान् पठिताः ।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्रीत्यनेन गुरुतयं सञ्ज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च सञ्ज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः, सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । मप्रदेशाः “विद्युन्माला मौ गौ” इत्येवमादयः ॥

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । यप्रदेशाः “भुजङ्गप्रयातं यः ” इत्येवमादयः ॥

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । रप्रदेशाः “स्त्विणी रः ” इत्येवमादयः ॥

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । सप्रदेशाः “तोटकं सः ” इत्येवमादयः ॥

१ मकारः सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ य इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ र इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ते क्त् ॥ ५ ॥

सा ते क् इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तकारः सञ्ज्ञात्वेनोपादी-
यते (१) । तप्रदेशाः “तनुमध्या ल्यौ” इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसञ्ज्ञा(२)परिभाष्यते ।
जप्रदेशाः “कुमारललिता ज्सौ ग्” इत्येवमादयः ॥

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसञ्ज्ञा ज्ञाप्यते (३) ।
भप्रदेशाः “चित्तपदा भौ गौ” इत्येवमादयः ॥

न ह्सन् ॥ ८ ॥

न हस इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नसञ्ज्ञोपदिश्यते (४) । न-
प्रदेशाः “दण्डको नौ रः” इत्येवमादयः ॥

गृ ल् ॥ ९ ॥

गृग्रहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसञ्ज्ञा

१ त इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ ज इति सञ्ज्ञा इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भ इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ न सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भवति (१) । लशब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघु-
सञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । लप्रदेशाः “लः समुद्रा गणः”
इत्येवमादयः ॥

गन्ते ॥ १० ॥

गृग्रहणमनुवर्त्तते । गृग्रहोपलक्षितस्य ऋस्वाक्षरस्य
पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते (१) । ग् इति
प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुग्रहस्य ग्रहणं (२) । ननु ग्लिति
समानोत्यादीनां (३) पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वं न
दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य
गुरुत्वमुत्सर्गमिदं । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा ।
ग्लिति समानो, गोत्यार्था ल इत्यादौ सामान्यस्य विशेषेण
बाधः कस्य न सम्मतः (४) । तस्मादचोद्यमेतत् (५) ।
केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाण्या-

१ गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋस्वस्य ल इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ गुरुसञ्ज्ञा परिभाष्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । गुरुसञ्ज्ञा निर्दिश्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ प्रथमाक्षरस्य ग्रहणेन गुरोर्ग्रहणमिति न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ननु ग्लिति समानो गोत्यार्थादीनामिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । ननु समानो गोत्यार्थादीनामिति न, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादोऽत्र बाधकत्वेन सम्मत इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्मात् कुचोद्यमेतदिति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दीनामन्ते गुरुत्वमेव, समान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, (१)
 शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति । तदनुपपन्नं । विकल्प-
 स्थाप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । ननु केनापुक्तं,
 “वा पादान्ते गुरु” इति (१) गुरुत्वं । सत्यमुक्तं । दुरुक्तं हि
 तत् । वान्ते गुरु इति (१) प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः ।
 उत्सर्गस्थापवादेन बाधस्तैर्नावधारितः ॥ इत्युक्ते इच्छया गुरुत्वं
 लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ।
 न तावदाद्यः पक्षः । सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः । कवे-
 रपि इच्छायां (२) व्यवस्थाभावात्, को जानाति कस्य कौटुशी-
 च्छेति । अन्ये त्वाहुः । ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणि-
 निना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेनोक्तं “संयोगे गुरु, दीर्घञ्च”
 (१।४।११-१२) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात्
 गन्त इति सूत्रमयुक्तं । अत्रोच्यते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयो-
 जनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३)
 इत्यकारः प्रत्ययो यथा स्यात् । कुण्डा हुण्डा ईहाञ्चक्रे ऊहा-
 च्चक्रे इत्येवमादीनां “इजादेष्ट गुरुमतो नृच्छः” इति (३।१।३६)
 सूत्रेणाम्प्रत्ययश्च (४) । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुरुत्वाति-

१ अ, न, चिह्नितपुस्तकद्वयं लघुत्वमेवेत्यस्यापि तस्मादिय व्यवस्था प्रमादमित्य-
 धिकः पाठोऽस्ति ।

१ पादान्ते नृक् इति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वान्ते नृक् इतीति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कवेरिच्छायाञ्चेति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादिष्वाम्प्रत्ययश्चेति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

देशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्चानुस्वारादिपूर्वस्य
वर्णस्य वनं घटः सम्प्रदित्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना
न कृता, किमेतावता अन्यैरपि न कर्त्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं
“ गन्ते ” इति । गप्रदेशाः “ गावन्त आपोडः ” इत्येवमादयः ॥

धादिपरः ॥ ११ ॥

ध इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम् । ध आदिर्येषां ते
धादयः । ‘आदि’पदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोप-
धानीयानां ग्रहणं । धादयः परे यस्मात् सः धादिपरः ।
ततश्चायं सूत्रार्थः, व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य (१)
अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलौयोपधानीयेभ्यश्च गुरुसञ्ज्ञाति-
दिश्यते ॥

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थं । ततश्चायं सूत्रा-
र्थः, द्विमात्रस्य (२) दीर्घस्य गकारसञ्ज्ञा क्रियते ॥

लौ सः ॥ १३ ॥

१ पूर्वस्थितश्चस्यैकमात्रिकसेति च, चिह्नितपुलकपाठः । पूर्वस्यैकमात्रिकस्येति
न, चिह्नितपुलकपाठः । पूर्वस्य श्रसमात्रिकस्येति पुलकान्तरपाठः ।

२ द्विमात्रिकस्येति च, न, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

स इति गकारस्य परामर्शः । स गकारो हिमात्रो हो लघू
कृत्वा गणनीयः (१) ॥

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र ग्लौवित्युपतिष्ठते । गायत्र्या वसवः (३।३) इत्येव
मादिषुवत् भूतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघु-
स्वरूपा वर्णाः (१) गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्धापलक्षणार्थमिदं सूत्रं ।
तेन चतुर्णां समुद्राः, पञ्चानामिन्द्रियाणीत्येवमादयः सञ्ज्ञा-
विशेषा लौकिकेभ्य (१) प्रत्येतव्याः । 'इति'कारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते । अध्ययनात्
धोर्भवति । यस्य धोस्तस्य ओः, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतेः ।
यस्य ओस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वात् गार्हस्थ्यस्य । वरा सा इत्य-

१ स गकारो मात्रागणनायां हिमात्र, हो ल गौ लघू कृत्वा गणयितव्य इति
ख. चिह्नितपुस्तकपाठः । स गकारो मात्रागणनायां हो लकारौ कृत्वा गणयितव्य
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

१ वर्णा रचेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ लोकेभ्य इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति,
तथाचीकृतम्,

“अर्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वायायासभीरवः ।

सर्वाङ्गीण^(१)परिक्लेशमवधुः कर्म कुर्वते” ॥

तत्राह शिष्यः, का गुहा । ‘गुहा’शब्दः स्थानपर्यायः । ‘का
गुहा,’ यवामौ तिष्ठति । उपाध्यायो ब्रूते । ‘वसुधा’ पृथिव्यां^(२),
लभ्यते धीर्नात्रातिविषादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह शिष्यः, सा ते
क । ‘सा’ धोः, त्वयोपदिष्टा, पृथिव्यां ‘क’, स्थितेन,^(३) लभ्यते ।
गुरुराह, ^(४) गृहे । पुनरप्याह शिष्यः, कदा सः । ‘सः’
गृहस्थः पुरुषः, ‘कदा’ कस्मिन् काले, तां धियं प्राप्नोति ॥
अत्रोत्तरम्, ^(५) धादिपरः । धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा
स्यात् तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद । ‘किं,’ कुर्वन्
असौ तां धियं लभते तत् ‘वद’ ^(६) । तत्रोत्तरम्, न हसन् ।
हामादि-चापल्यं ^(७) अकुर्व्वाणस्तां धियं लभते इत्यर्थः ॥

इति भट्टहनायधक्तौ कन्दोत्तौ^(८) प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ सर्वाङ्गीकृति पुलकान्तरपाठः ।

२ पृथिव्यामेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

३ क चात्रमे स्थितेनेति पुलकान्तरपाठः ।

४ तवाचार्यो ब्रवीति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ तत्रोत्तरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ लभते इति ब्रूहि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

७ हामादिचापलमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

८ इति हलायुधभट्टहतायां पिङ्गलसूत्रोक्तौ इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इति

हलायुधभट्टहतायां पिङ्गलसूत्रोक्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१	क०	गा०	उ०	अ०	इ०	प०	त्रि०	ज०
२	आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
३	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
४	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
५	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
६	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
७	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
८	आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
९	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

१ एतच्चतुरङ्गक्रीडाचक्र ख. चिह्नितपुस्तके द्वितीयाध्यायादौ छन्द इति सूत्रस्य पूर्वं लिखितम् । किन्तु क. ग, चिह्नितपुस्तकद्वये तन्नाद्वितमसि । वस्तुतस्तु मूलाद्यादाहरणस्यललादस्य तत्रैव विन्यासः समुचित इति मन्यामहे ।

२ प्राग्यजुषामार्घः (सू०१।१६) इत्यस्योदाहरणम् ।

३ दैवेकम् (सू०१।१) एकैकं शेषे (सू०१।१२) इत्यनयोबदाहरणम् ।

४ आसुगौ पञ्चदश (सू०१।४) अद्यादासुगौ (सू०१।१३) इत्यनयोबदाहरणम् ।

५ प्राजापत्याऽष्टौ (सू०१।४) चतुरस्रतुरः प्राजापत्यायाः (सू०१।११) इत्यनयोबदाहरणम् ।

६ यजुषां षट् (सू०१।६) एकैकं शेषे (सू०१।१२) इत्यनयोबदाहरणम् ।

७ साम्नां द्विः (सू०१।१) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धत (सू०१।८) इत्यनयोबदाहरणम् ।

८ ऋषां त्रिः (सू०१।८) त्रीं त्रीं ऋषां (सू०१।१०) इत्यनयोबदाहरणम् ।

९ तिस्रल्लिखः सनात्त एकैका ब्राह्मः (सू०१।१४) इत्यस्योदाहरणम् ।

(^{११}) छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिममतिः । इत ऊर्द्धं यदृष्याम-
च्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःशब्देनाक्षरसङ्ख्यावत् छन्दोऽत्राभि-
धीयते ॥

(अथ गायत्रीधिकारः ।)

(^{१२}) गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाष्टादशमूत्रपरिममतिः । “तान्युष्णिग्” इत्या-
दिमूत्रात् (^१) प्राक् यदुच्यते छन्दः, तद् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदित-
व्यम् ॥

(^{१३}) दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनो-
पायः । चतुरङ्गक्रोडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् (^१) लिखित्वा,
प्रथमपङ्क्तौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयायां (^१)
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत् । सञ्ज्ञाज्ञापनार्थं
द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्कम् (^२) ॥

१ इति सूत्रादिति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ कोष्ठानामादि इति अ, अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ द्वितीयस्यामिति अ, अ, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकसङ्ख्याकमेकं लिखेदिति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१८) आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि “ग्लौ”
(१।१४) इत्यधिकारात् गुरुणि लघूनि च यथासम्भव द्रष्टव्यानि ।
तत्र तृतीयस्यां षड्ङ्क्षौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं व्यवस्थाप्य
द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं विन्यसेत् (१) ॥

(१९) प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

(१) प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद् वेदे-
ऽष्टाक्षरं छन्दः सा (१) प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्यां
षड्ङ्क्षौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्टसङ्ख्याङ्कं
लिखेत् ॥

(१९) यजुषा षट् ॥ ६ ॥

यजुषा गायत्री षड्क्षरा भवति । यत्र क्वचिद् वेदे षड्क्षरं
छन्दः तत् यजुषी गायत्री (१) सञ्ज्ञायते । तत्र पञ्चम्यां षड्ङ्क्षौ
प्रथमे कोष्ठे यजुषीशब्दं (१) व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्कं
लिखेत् ॥

१ लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं लिखेदिति ख, ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ षड्दशाक्षरं छन्दः सा प्राजापत्या गायत्रीति विज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तके
आदावधिकः पाठः ।

३ छन्दस्तु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ गायत्रीति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ यजुःशब्दमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१०) साम्ना द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । द्विरितिक्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याह्नयते^(१) । तेन दिःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां
गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्नां
गायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्र षष्ठ्या^(२) षड्ङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशमङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(११) ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदेऽ-
ष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री सञ्ज्ञायते^(३) । तत्र^(४)
सप्तम्यां षड्ङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश-
मङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(१२) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्नां षड्ङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ
गृह्यत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र
साम्नां षड्ङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्गेन
विन्यसेत् ॥

१ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिः । द्वादशाक्षर छन्दः साम्नां क्रियते इति म, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

२ अत्र षष्ठ्यामिति ख, म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रीति सञ्ज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री ज्ञेयेति म, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

४ खचेति ख, म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१५) त्रींस्त्रीनृचाम् ॥१०॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ख्याङ्गान् (१)
गृहीत्वा पूर्ववत् वर्द्धत । अत्रापि ऋचां षड्भ्यो तृतीयादिषु
कोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धमङ्गं स्थापयेत् (२) ॥

(१६) चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः ॥११॥

प्राजापत्यायाः षड्भ्यो गायत्री चतुरश्वतुरः सङ्ख्याङ्गान्
गृहीत्वा वर्द्धत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥

(१७) एकैकं शेषे ॥१२॥

अनुक्तः शेषः । यत्र गायत्र्यां सङ्ख्यावृद्धिर्नोक्ता सा एकैकं
सङ्ख्याङ्गं गृहीत्वा वर्द्धत । दैवी, याजुषी, च शेषशब्देनोच्यते,
आमर्त्यां विशेषाभिधानात् (३) । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठ-
ेष्वेकैकमङ्गं (४) गृहीत्वा वर्द्धत । तथैव याजुषी ॥

(१८) जच्चादासुरी ॥१३॥

एकैकमित्यनुवर्त्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं

१ त्रींस्त्रीन् त्रिसङ्ख्याङ्गानिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अत्रापि तृतीयादिषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धं स्थापयेदिति ख, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

३ आसुर्यां विशेषाभिधानादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठस्य ।

४ कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमङ्गमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । कोष्ठेषु क्रमेणैकैकम-
क्षरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्यजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु वृहो प्रासायां ऋसो विधीयते ।
तेऽङ्गाः क्रमेण स्थाप्याः ॥

(१८) तान्युष्णिगनुष्टुब्-वृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यः ॥१४॥

‘तानि’ इति कन्दांसि, गायत्र्याः परस्तात् (१) उष्णिग्-अनुष्टुब्-
वृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यास्थानि क्रमेण भवन्ति ॥

(१९) तिस्रस्तिस्त्रः सनाम्न एकेका ब्राह्मणः ॥१५॥

यजुषां पङ्क्तिमाराभ्य ‘तिस्त्रः’ याजुषो, साम्नी, आर्ची,
चेति गायत्र्याः, मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मो गायत्री भवति ।
सनाम्न इत्येकमत्रज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्तिस्त्र इति बोधया
परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथा एकैकेति बोधया तासु
(२) ब्राह्मणो भवन्तीति विधीयते । ब्राह्मण इति गायत्र्यादीनां
जगतोपर्यन्तानां विशेषणम् । एवं याजुषो, साम्नी, आर्ची, च उष्णि-
ग् मिलित्वा (३) एका षाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मो उष्णिक् भवतीति ।
एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्याऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका
ब्राह्मणनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्यः, सङ्गताः
सचयनुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मो वृहती भवति । ता-
एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षट्शदक्षरा एका ब्राह्मोपङ्क्ति-
भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा

१ परस्तादिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ ता एवेति च, ग. चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिलिता एकीकृता इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

एका ब्राह्मो त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गताः
 द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मो जगती भवति । अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ
 प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मोऽष्टदं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्री-
 प्रमुखान् ^(१) षट्त्रिंशदाद्यङ्गान् विन्यसेत् ॥

(११) प्राग् यजुषामार्ष्य इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्त्रिंश इत्यनुवर्त्तते । यजुषां पङ्क्तौः प्राक् प्राजा-
 पत्या, आसुरो, दैवो, इति यास्त्रिस्त्रो गायत्रास्ताः सङ्गताः
 सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव
 तिस्र उष्णिहः सङ्गता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक्
 भवति । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका
 आर्षी अनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्सुः सङ्गताः
 षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति । ता एव तिस्रः
 पङ्क्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति ।
 ता एव तिस्रस्त्रिंशदक्षराः सङ्गताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी
 त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता अष्टाचत्वारिंशद-
 क्षरा एका आर्षी जगती भवति । तत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे
 कोष्ठे आर्षीऽष्टदं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु चतुर्विंशत्याद्यङ्गान्
 विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्रा-
 दोनि नामानि लिखेत् ^(२) । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपाय इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ गायत्रादीनि त्रिष्टुप् पङ्क्त्यान्तरपाठः ।

२ नामानि विन्यसेदिति च, विक्रितपङ्क्त्यान्तरपाठः । पङ्क्त्यान्तरपाठश्च ।

(अथ तृतीयोऽध्यायः ।)

(१९) पादः ॥१॥

अधिकारोऽयमाध्यायसमाप्तेः । यदित् जर्द्धमनुक्रमित्याम-
स्तत् पाद इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च गायत्र्या वसवः
(३।३) इति ॥

(२०) इयादिपूरणः ॥२॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः ।
आदिगण्ड्येन उवादयो गृह्यन्ते । अत्रायमर्थः, यत्र गाय-
त्र्यादौ कृन्तसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यथा, तत् सवितुर्वरेणियं, दिवं गच्छ सुवःपत-
इत्यादि(१) ॥

(२१) गायत्र्या वसवः ॥३॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयं । गायत्र्याः पादः 'वसवः'
अष्टाक्षराणि, भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते,
तत्र तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः(२) ॥

(२२) जगत्या आदित्याः ॥४॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयं । जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो
भवति । यत्र क्वचित् जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

१ इत्येवमादय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । इत्यादय इति न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ पक्षीतव इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१६) विराजो दिशः ॥५॥

पाद इत्यनुवर्तते । यत्र कचिद् वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

(१७) त्रिष्टुभो रुद्राः ॥६॥

त्रिष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्ने-
वाध्याये परिभाषा एतावतस्तः ॥

(१८) एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं ॥७॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तत् 'उक्तपादः' (१) । यस्य
च्छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन कचि-
टेकपात्, कचिद् द्विपात्, कचित् त्रिपात्, कचिच्चतुष्पाद्, भवति ।
गायत्री च त्रिपादेव (२) । चतुर्भिरेष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबैव
भवति (३) ॥

(१९) आद्यं चतुष्पादुत्तुभिः ॥८॥

'ऋतु'शब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादै-
श्चतुष्पादाद्यं गायत्री (४) छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि
जायन्ते (५) । तत्रोदाहरणम् ।

१ उक्तपाद छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ गायत्री त्रिपादैवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री च त्रिपादैवेति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

३ पादैरनुष्टुबैव स्यादिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ चतुष्पाद गायत्रिमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ सम्यक्को इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

० इद्रः शचीपतिर्वलेन वीलितः ।

दद्यावनी वृषालमत्सु सासहिः ^(१) ॥

(१०) कचिन्निपादेषिभिः ॥८॥

कचिद् वेदे समाक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गावन्नेव भवति ।
एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

० युवाकुं हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम्
वाजदाव्नां ॥ ऋ० १ म० ४ अ० १७ सू० ॥ ४ ॥ ^(१)

(११) सा पादनिवृत् ॥१०॥

सैव गायत्री पादनिवृत्तिरिति मञ्जुं लभते । प्रयोक्तुरदृष्टा-
भ्युदयमन्वयज्ञापनार्थमियं मञ्जुः । वेदस्यानादित्वात् ^(१) महत्त्वे-
ऽपि च न दृश्यति ॥

१ ख. ग. चिह्नितपुस्तकद्वये नैतदुदाहरणमस्ति । पुनः *एतादृशचिह्नाङ्कितानि
वेदोदाहरणान्यन्यानि वक्ष्यमाणानि एतत्पुस्तकद्वये न स्मृतिरिति वेदितव्यम् ।

२ अत्रैव प्रथममण्डल-चतुर्थानुवाक-सप्तदशस्तस्य चतुर्थी ऋगियम् । इय-
क्षाया मायकाचार्धकता व्याख्या । 'हि' यस्मात् कारकात्, 'शचीनां' अक्षदीयकर्माणां,
सम्बन्धि भोमरूप हविः, 'युवाकुं' उदकविशेषक पशुः सक्लादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं,
तथा 'सुमतीनां' शोभनवृद्धिगुणानामृत्तिजां, सोमरूपं वचनमपि 'युवाकुं' नामाविध-
स्तुत्यनुष्ममिश्रितं । तस्मात् हे इन्द्रावब्रह्मौ युवयोः प्रसादात् वरं 'वाजदाव्नां' अश्व-
प्रदानं पुरुषाणां मध्यं, मुख्याः 'भूयाम्' भवेम ॥ ४ ॥

३ वेदवदनादित्वादिति न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१९) षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिवृत् ॥११॥

प्रथमः षड्क्षरः, द्वितीयोऽष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादनिवृत् । त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ (१)

(२०) द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥१२॥

आद्यौ^(१) द्वौ नवाक्षरौ पादौ, तृतीयः षड्क्षरः, एवं त्रिपात् या गायत्री, सा नागीत्युच्यते ^(२) ॥

(२१) विपरीता वाराही ॥१३॥

इयमेव नागी गायत्री, विपरीता सती, वाराही नाम ^(३) भवति । प्रथमः षड्क्षरः, ^(४) द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ ॥

(२२) षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना^(५) ॥१४॥

षड्क्षरः प्रथमः पादः, सप्ताक्षरौ द्वितीयः, अष्टाक्षरस्तृतीयः,

१ षट्कसप्तकयोर्मध्ये तिपादनिवृत् इति क्वचित् पाठः । तत्र प्रथमः सप्ताक्षरौ द्वितीयः षड्क्षरस्तृतीयः पुनः सप्ताक्षरः सा अतिपादनिवृत्तिरिति । एतस्य पाठेऽपि अनुक्रमशिकापाठेऽपि साम्यं दृश्यते इति ख. चिह्नितपुस्तकधकः पाठः ।

२ ख. ग, चिह्नितपुस्तकद्वये आद्यौ इति पदं नास्ति ।

३ एव त्रिभिः पादैर्नामी गायत्री भवति इति ग. चिह्नितपुस्तकपाठः । एव त्रिभिः पादैर्नामी नाम गायत्री भवति इति द, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ वाराही नाम गायत्रीति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षड्क्षरः पाद इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ षट्सप्ताष्टकैर्वर्द्धमाना इति ख. चिह्नितपुस्तकपाठः पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना (१) गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

॰ त्वमग्रे यज्ञानां चोता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने ॥ ऋ० ईम० २ अ० १ ईस० ॥ १ ॥ (१)

(१) विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति (१) । अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः समाक्षरः, तृतीयः षडक्षरः (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

॰ आपः पृणोत भेषजं वरूथं तन्वे इमम् ।

ज्योक् च सूर्यं दृष्टे ॥ ऋ० १ म० ५ अ० २ ईसू० ॥ २१ ॥ (२)

१ वर्द्धमाना नामेति पुलकान्तरपाठः ।

२ ऋग्वेद-पञ्चमपदल-द्वितीयानुवाक-पौडगसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयञ्चास्याः मायणाचार्यलता व्याख्या । हे 'अग्ने', 'त्व', 'विश्वेषां' सर्वेषां सप्तमस्थानरूपेण विभिन्नानां, 'यज्ञानां', 'चोता' होमनिष्पादकः, 'अग्नि', यदा, यज्ञमश्वत्थिदेवाकृता, भवसि । यस्मात् त्व 'मानुषे' मनोः मश्वत्थिनि मनुष्ये, 'जने' यजमाने, 'देवेभिः' देवैः, 'हित' होदत्वेन निश्चितः, 'अग्नि' ॥ १ ॥

३ प्रतिष्ठा नाम गायत्रीत्यादिति पुलकान्तरपाठः ।

४ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो द्वितीयः समाक्षरः षडक्षरस्तृतीयस्तदा सैव वर्द्धमाना विपरीता मनोः प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति इति च, विज्ञितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद प्रथममपदल-पञ्चमानुवाक-यथोविशसूक्तस्य एकविंशी ऋगियम् । इयञ्चास्याः मायणाचार्यलता व्याख्या । हे 'आपः', 'मम', 'तन्वे' शरीरार्थं, 'वरूथ' रोगनिवारकं, 'भेषजं' औषधं, 'पृणोत' पूरयत । किञ्च 'ज्योक्' चिरं, 'सूर्यं', 'दृष्टे' द्रष्टुं, नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥ २१ ॥

(४०) तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥१६॥

तृतीयश्चेनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा-
चोक्तम्, “विराजो दिशः (३।५)” इति । यदा द्वादशाक्षरो-
ऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात् ततस्ताभ्यां द्विपाद् विराड्नाम गायत्री
भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*पश्चा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तं ।
सजोषाः धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वासीदन् विश्वे
यजत्राः ॥३०॥१म०॥१२अ०॥६५सू०॥१॥ (१)

(४०) त्रिपात् चैष्टुभैः ॥१७॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपाद् (१) विराड् नाम गायत्री
भवति । तृतीयमित्यनुवर्त्तनीयं (१) । तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-द्वादशानुवाक-पञ्चषष्ठितमस्कस्य प्रथमा ऋगियम । इय
शास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । ‘धीराः’ संधाविनो देवा, ‘सजोषाः’ समान
प्रौतयः सन्तः, ‘हे अग्ने त्वा’ ‘पदैः’ मार्गे पादकृतैर्लाञ्छनैः, ‘अनुयानं’ अन्वगमन् ।
कोदृशं, ‘पठवा’ अपहृतेन पशुना सह, ‘तायुं न स्ते नमिव’ ‘गुहा चतन्तं’ अत्रूपाया
गुहायां गच्छन्तं, ‘नमोयुजानं’ इविर्लक्ष्यमग्नमात्मना संयुजानं, ‘नमो वहन्तं’ देवेभ्यो
इविर्वहन्तः । ‘यजत्राः’ यजनीयाः, ‘विश्वे’ सर्वे देवाः, ‘हे अग्ने’ ‘त्वा’ त्वा, ‘उपसी-
दन्’ समीपमप्राप्तुवन्, इदृशः इत्यर्थः ॥१॥

१ त्रिपाच्छब्द इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ तृतीयमित्यनुवर्त्तते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* दुहोयन्मिन्वधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाज-
वत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ३८० । १म० । १७अ० ।

१२०सू ॥ ८ ॥ (१)

इति गायत्राधिकारः ॥

(अथ उष्णिग्गधिकारः ।)

(१८) उष्णिग् गायत्रौ जागतश्च ॥१८॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरी (१) पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं
त्रिभिः पादैरुष्णिङ् नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न
विवक्षितः । पादमङ्ख्यामात्रं विधीयते ॥

(१९) ककुप्मध्ये चेदन्यः ॥१९॥

गायत्रयोः (२) पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादौ भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्मञ्ज्वां लभते ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-मग्नदशानुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य नवमी ऋत्वि-
यम् । इयञ्चास्या मायवाचार्यकृता व्याख्या । चे अन्विनौ 'युवाकु' युवां, कामयमानाः
सौतार, 'मिधितये' बभ्रुजनरक्षकार्यं, 'दुहोयन्' दुग्धसत्काशात् धनानि प्राप्नु-
वन्ति । अतः 'नः' अस्मान् अपि, 'वाजवत्यै' वाजयुक्ताय, 'च', 'राये' घनाय,
'मिमीत' कुर्वत । अस्मभ्यं सौमभ्यो वक्ष्युः धनं गीयुः सप्तमस्य प्रयच्छतमिति
निष्कृष्टार्थः ॥ ८ ॥

२ यदाष्टाक्षराविति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ मायव्या इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* सुदेवः समचाऽसति सवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ ३८० ॥ पुम० ॥ ४८० ॥ पु० ॥ ४८० ॥ १५॥ (१)

(५१) पुरउष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, (१) गायत्री च परतः, तदा सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञां लभते (१) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अप्सु न्तरमृतमपसु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवन्त वाजिनः ॥ ३८० ॥ १५० ॥ पु० ॥ २३० ॥ १५॥ (४)

१ ऋग्वेद-पञ्चममण्डल-चतुर्थानुवाक-चतुष्पद्याष्टममूक्तस्य पञ्चदशी ऋगियम् । इयक्षाः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'समरु' पूजित मरुतां गण, 'सुदेवः' कन्या नमस्तमञ्जकदेवोपेत, 'असति' भवति । हे 'नरः' नेतारो हे मरुत 'स', 'मर्त्यः', 'सुवीरः' शौभनपदाद्युपेतश्च, 'असति' भवति । 'यं मर्त्य', 'त्रायध्वे' पालयध्वे, य एवं भवति 'ते' वयं, 'स्याम' युष्मदीया ॥ १५॥

२ स एव जागतः पादः प्रथमश्चेद्वतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पुरउष्णिक् नाम भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-पञ्चमानुवाक-तृतीयविंशस्तस्य षकोनविंशी ऋगियम् । इयक्षाः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'अपसु' जलेषु, 'अन्तः' मध्ये, 'अमृतं' पीयूष, वर्तते । तथैव अपसु 'भेषज' औषध वर्तते । 'उत' अपिच, तादृशीनां अपां देवतानां 'प्रशस्तये' प्रशंसार्थं, 'देवा' हे ऋनिगादयो ब्राह्मणा, 'वाजिनः' वेगवन्त, 'भवन्त' शौघं लुति कुर्वन् इत्यर्थः ॥ १५॥

(१०) परोणिक् परः (१) ॥२१॥

जागतः (२) पादः परसेदु भवति, पूर्वौ च गायत्री, (१) तदा परोणिक् नाम भवति (५) । “उणिग्गायत्री जागतश्च” (३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषमञ्ज्ञा-विधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उणिग्यज्ञणमधिकारार्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।

ॐ अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहस्रो यज्ञो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ऋ०।१म०।१३अ०।

७८मृ० ॥४॥ (५)

(११) चतुष्पादृषिभिः ॥२२॥

मसाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरुणिगेव भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ परत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जागतो द्वादशाक्षर इत्यर्थः ।

३ गायत्री षट्पादगणित्यर्थः ।

४ म इव जागतः पादः परतसेदु भवति, पूर्वौ च गायत्री, तदा परोणिक् नाम कन्दो भवति इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-दशोदशावुवाकौनाशीतितमस्तुतस्य चतुर्थी अत्रियम् । इयक्षास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे ‘सहस्रो यज्ञो’ वक्षस्य पुत्र, ‘अग्ने,’ ‘गोमतः’ वज्रभिर्गोभिर्युक्तस्य, ‘वाजस्य’ अश्वस्य, ‘ईशानः’ ईश्वरः, जमसि । अतः ‘अस्मे’ अस्मात्, हे ‘जातवेदः’ जातधन, आत्मानां वेदितः, वा, अग्ने ‘महि’ प्रभूतं, ‘श्रवः’ अश्वः, ‘धेहि’ स्थापय ॥ ४ ॥

॰ नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम् ।

पतिं वो अन्नानां धेनूनामिषुधासि ॥ (ऋ० ८।५८।२)

इत्युष्णिगधिकारः ॥

(अथानुष्टुभधिकारः ।)

(^{१४}) अनुष्टुब् गायत्रैः ॥२३॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते । 'गायत्रैः' अष्टाक्षरै पादैः, चतुष्पा-
च्छन्दः, अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

॰ गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चं न्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्धंशमिव येमिरे ॥ ऋ० १ म०
३ अ० १० सू० ॥ १ ॥ (^१)

(^{१५}) त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥२४॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । गायत्रग्रहणञ्च । गायत्रेण (^१) एकेन
पादेन, द्वाभ्यां जागताभ्यां (^२), क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव स्यात् (^३) ॥

१ अङ्गवद-प्रथममण्डल-तृतीयानुवाक दशमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् इत्यद्याः
सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'शतक्रतो' बहुकर्मन्, बहुप्रज्ञ, वा, इन्द्र त्वां 'गाय-
त्रिणः' उद्गातारः, 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किणः' अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ताः होतारः, 'अर्क'
अर्चनोद्यमिन्द्रः, 'अर्चन्ति' शस्वर्गतेर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणः' ब्रह्मप्रभृतय इतरे
ब्राह्मणाः, त्वां 'उद्धंशमिव' उद्गतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'उद्धंशमिव' यथा
वशापे नत्यन्तः शिखिपनः प्रौढं वंशमुद्धतं कुर्वन्ति, यथा वा सम्मार्गवर्त्तिनः स्वकीय
कुलमुद्धतं कुर्वन्ति, तद्वत् ॥ १ ॥

२ गायत्रे क अष्टाक्षरेत्यर्थः ।

३ जागताभ्यां द्वादशाक्षराभ्यामित्यर्थः ।

४ अकाराद्गायत्रग्रहणञ्च गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुब्
भवतीति च, न, चिह्नितपुलकपाठः ।

(१) मध्येऽन्ते च ॥२५॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः (१) पादो भवति,
तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् । मध्यपक्षे उदाहरणम् ।

ॐ प्रपूणा प्रधन्व वाजसातये ।

पवित्राणि मवक्षणिः ।

द्विषस्तरुध्या ऋणया ईयसे ॥

अन्तपक्षे उदाहरणम् ।

ॐ मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो मा कुत्रा नो गृचेभ्यो
धेनवो गः ।

स्तनाभुजोऽग्निश्चोः ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०-

सू० ॥ ८ ॥ (१)

इत्यनुष्टुबधिकारः॥

१ जागतयोर्द्वादशाक्षरयोः, गायत्रोष्टाक्षर इत्यर्थः ।

२ छन्दोभेद-प्रथममण्डल-सप्तदशानुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य अष्टमो अग्नि-
यम् । इयहास्याः सायकाचार्यकृता व्याख्या । हे अग्निर्नो 'अमित्रिणे' मित्रराक्षित्य-
वत्, 'कस्मै'चिदपि श्ववे, 'नः' अस्मान्, 'माः'भिधात' आभिमुख्यं न मा बवस्यापयतं ।
अपिच 'नः' अस्माक, 'मृचेभ्यः', सकाशात्, 'स्तनाभुजः' स्तनैर्वत्यान् मनुष्यांश्च पाश-
यन्त्य 'धेनवः', 'अग्निश्चोः' शिशुना बल्येन रक्षिताः सत्यः, 'कुत्र'चित् अस्माभिरगच्छे
प्रदेशे, 'मा नः' मानच्छन् ॥ ८ ॥

कार्यविशेषान्तरावहतया विरवकाशात् कतिपयानामृषां मण्डलनिर्देशादिकार्यं-
न जातम् । तदस्य पुनर्मुद्रणसमये तदर्थं सुधीर्भविष्यतीत्यमिति विज्ञप्तिः ।

(अथ वृहतीधिकारः ।)

(५७) वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एको जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः^(१), तदा वृहती नाम छन्दो भवति ॥

(५८) पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

वृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागती यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ वृहती पथ्या नाम छन्दो भवति ॥

(५९) न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते । पूर्वश्चेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणीनाम्नी वृहती भवति ॥

(६०) स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

(६१) उरोवृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोवृहतीनाम्नी^(२) भवति ॥

१ जागतवाचयन्त्याभासम् सर्वत्र द्वादशाक्षराष्टाक्षरयोर्ध्वसं बोद्धव्यम् ।

२ उरोवृहती नामेति च, न, चिकितपुस्तकपाठः ।

(१९) उपरिष्ठाद् बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः (१) पादोऽन्ते भवति, शेषाथ गायत्राः, तदा उपरिष्ठाद्बृहतो नाम भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

“सखायस्त्वा ववमहे देवं मर्त्ताम जतये ।

अपां नपातं सभगं सुदो धितिं सप्रतृत्तिमनेहमं ॥ ऋ० १३।१।११ ।

(१९) पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव ‘जागत’ पादः पूर्वथे ब्रूवति, शेषाथ गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम भवति । “बृहती जागतस्त्वयश्च गायत्राः (३।२५)” इत्यनेनैव गतार्थमेतत् (२) सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थं (३) पुनरुच्यते ॥

(१९) कचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

कचिद् वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, अपि बृहत्येव तत्रोदाहरणम् ।

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमन्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ऋ० १। १८। ११ ।

१ यदा जागत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गतार्थत्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सञ्ज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थमिदमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१) वैराजौ गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ, पूर्वौ, दशाक्षरौ भवतः, ततो गायत्रौ, च सापि(१) वृहती ॥

(६६) त्रिभिर्जागतैर्महावृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महावृहतीनाम ॥

(६७) सतोवृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव वृहती ताण्डिन आचार्यस्य मते सतोवृहती नाम भवति ॥

इति वृहत्यधिकारः ॥

(अथ पङ्क्तिर्गधिकारः ।)

(१८) पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ, तथा गायत्रौ च, (१) तदा पङ्क्तिर्नाम छन्दः ॥

(१९) पूर्वोच्चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यदा (१) पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमतोयौ पादौ जागतावित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतः-पङ्क्तिर्नाम ॥

१ गायत्रौ सापीति अ, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्र सर्वत्र वैराजगायत्रशब्दाभ्यां दशाक्षराष्टाक्षरयोर्पङ्क्त्यं बोद्धव्यम् ।

१ पादौ भवतस्ततो गायत्रौ चेति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

१ चचेति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०) विपरीतौ च ॥ ४८ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतस्तदापि सतःपङ्क्ति-
रेव । अयमर्थः, प्रथमतोपादौ पादौ गायत्री, द्वितीयचतुर्थौ
जागतौ ॥

(११) आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४९ ॥

यदा जागतौ पादौ, परो भवतः^(१), गायत्री च पूर्वौ, तदा
आस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥

(१२) प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्री च परतः, तदा
प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥ “पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च (३।३७) इत्यनेन
गतार्थमिदं, मञ्जुविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

(१३) विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्री, तदा
विष्टारपङ्क्तिर्नाम ॥

(१४) संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वह्निर्भवतः, मध्ये च गायत्री, तदा
संस्तारपङ्क्तिर्नाम छन्दः ॥

(१५) अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाञ्चत्वारः ॥४४॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, तत् कथं पञ्चकाञ्चत्वार इत्युच्यते । तत्रोत्तरम् । “द्वावप्यल्पशः” (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलोक्तिन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति ॥

(१६) द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यां अल्पशः-पङ्क्तिर्नाम च्छन्दो भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र ॥

(१७) पदपङ्क्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इत्यनुवर्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

(१८) चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

चकारः, पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपदा पङ्क्तिरेव ॥

(१९) पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम् ।

अक्षरममोमदन्तं हीति ॥ (३८० १।८२।२॥

इति षड्भ्यधिकारः ॥

अथ त्रिष्टुब्जगत्याधिकारः ।

(८०) जगती षड्भिः ॥ ४८ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगतीनाम-
च्छन्दो भवति ॥

(८१) एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यामन्तेषु तस्या एव सम्बन्धः । एकेन
त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात्रिष्टुब्, ज्योति-
ष्मती नाम^(१) । त्रैष्टुभेन मरु पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार-
एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यथोपाध्यायेन मरु पञ्च शिष्या-
आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

(८२) तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन जागतेन, पादेन, चतुर्भिर्गायत्रैः, पञ्चपाञ्जगती,
ज्योतिष्मती नाम^(२) ॥

१ एकेनेति 'पय्यापञ्चभिर्गायत्रैः' (४।४४) इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यास-
न्नेषु तस्यैव सम्बन्धः । गायत्रैरेकेन पादेनाधिकारान्निमित्तैष्टुभैस्तुभ्यात् त्रिष्टुब्
ज्योतिष्मती नामेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एकेन गायत्रे च पादेन चतुर्भिर्गायत्रैस्तुभ्याञ्ज्योतिर्नाम जगती भवति इति च,
चिह्नितपुस्तकपाठः । न.चिह्नितपुस्तकपाठे ज्योतिष्मतीत्येव विशेषः ।

(८९) पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(९०) मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री, तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री^(२) तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति^(३) ॥

(९१) उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभः, तदा

१ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन विभिर्जागतेः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती इति च-
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ उभयतश्च गायत्राभ्यामिति पुस्तकात्तरपाठः ।

३ यदा मध्यमो गायत्रः द्वितीयः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ यदा पूर्वौ, अन्तिमश्चैकत्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तते । एकेन गायत्रेण मध्यमेन द्वितीयेनोभयतश्च जागताभ्यां । प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन मध्येज्योतिर्जगती नाम भवति इति च-
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनास्तेन जागतेन, शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः, उपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८६) एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री^(१) । छन्दोग्रहणे प्रकृते, पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ज्ञानन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात्^(२) ॥

(८७) षट्के ककुम्भती^(३) ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु, छन्दोमात्रं ककुम्भती नाम^(४) भवति ॥

(८८) त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदाद्यन्तो पादो बृहत्क्षरी, मध्यमोऽल्पतराक्षरः^(५), तदा त्रिपादणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,

१ यदा त्रयश्चैष्टुभा पादाः भवन्ति, तन्मे च गायत्रेऽदोपरिष्ठाज्ज्योतिर्त्रिष्टुब् नाम भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनास्तेन गायत्रे च शेषैश्च जागतेस्त्रिभिश्च उपरिष्ठाज्ज्योतिर्जगती नाम भवति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च षडक्षरास्तदा शङ्कुमतीजगतीनाम छन्दो भवति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ज्ञानन्तरं ज्ञेयं मतुपप्रत्ययः स्यात् इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ककुम्भती इति न, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ छन्दोमात्रे च ककुम्भती नाम जगती इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ मध्यमोऽल्पतराक्षर इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आद्यन्तौ पादौ अष्टाक्षरौ ^(१), मध्यमस्य चरः, एवं त्रिपाद्-
गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति ^(२) । एवं चतुरक्षरे पञ्चा-
क्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या मिद्वति । यत् किञ्चि-
त्त्रिपाच्छन्दः ^(३), लघुमध्यमपादं, तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

(२९) विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघुक्षरौ, मध्यमस्य बह्वक्षरः, सा गायत्री
यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

(३०) जनाधिकेनैकेन ^(४) निवृद्धुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनेन, सा निवृ-
द्धिर्द्वितीया विशेषमञ्ज्वा लभते । एकेनाधिकेन भुरिगिति । एव-
मुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

(३१) द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

जनाधिकयहणमनुवर्त्तते ^(५) । द्वाभ्यामक्षराभ्यां जनाधि-
काभ्यां ^(६) गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञा भवति ^(७) ।

१ पादौ षडक्षरौ इति पुलकान्नरपाठः ।

२ आद्यन्तौ पादौ एकादशाक्षरौ मध्यमः षडक्षरः, एव त्रिपादुष्णिक् पिपी-
लिकमध्येत्यर्थ इति क. ग. चिह्नितपुलकपाठः ।

३ यत् किञ्चिच्छन्द इति क. चिह्नितपुलकपाठः ।

४ न्यूनाधिकेनैकेनेति पुलकान्नरपाठः ।

५ न्यूनाधिकपक्षमनुवर्त्तते इति क. चिह्नितपुलकपाठः ।

६ न्यूनाधिकाभ्यामिति क. चिह्नितपुलकपाठः ।

७ गायत्र्यादीनि यथाक्रमेण विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञानि भवन्तीति पुलकान्न-
रपाठः ।

(९०) आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत (१) उणिग्विराडिति । एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा (२) गायत्रीवासो । अथोणिहस्तदोणिगिति । एवं सर्वत्र ॥

(९१) देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेश निर्णयः कर्त्तव्यः । 'आदि'ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम् । कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्त्तव्यः । इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ।

(९२) अग्निः सविता सोमो वृद्धस्पतिर्वरुण इन्द्रो-

विश्वेदेवाः (३) ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि, यदाऽऽग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावितं तदोणिक् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दःसु निवृ-

१ उताद्यो इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः । यदा प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ मितावचना इन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ दृश्येते, न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु^(१) सन्देहाभावाद्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो नेथ्यन्ते ।

(९४) स्वराः षड्जादयः ॥ ६४ ॥

षड्जर्षभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाः स्वरा गाय-त्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

(९५) सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-कृष्ण-नील-लोहित-गौरा वर्णाः ॥ ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

(९६) आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणि इति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः । श्यामान्यतिच्छन्दांसि, रोचनाभाः कृतयः^(२), इत्येवमधीयते-तिच्छान्दसाः^(३) । तन्नोपपद्यते । कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निवृ-द्धिरिजोर्विराट्स्वराजौ च प्रदेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः ।

१ ततो लौकिकरूपे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अतो लौकिकरूपे इति पुस्तकाकारपाठः ।

२ अथ रोचनाभाः कृतयः श्यामान्यतिच्छन्दांसि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इत्येवमादिकमधीयते चान्दसा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते, (१) तदपि ऋषि-
देवता-स्वर-वर्णानां ज्ञानाभिः श्रेयसमिच्छन्ति छान्दसाः (२) ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ (३) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः ।)

(९८) चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं गतं चतुःशतं । मध्यमपदलोपी समासः । अथवा
चत्वारि च गतश्च चतुःशतं । इन्द्र-समासः । कर्मधारयपक्षस्तु (४)
नेष्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां
सङ्ख्या भवति, तत्, उत्कृतिर्नाम छन्दः ॥

(९९) चतुरक्षतुरस्य जेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच्च छन्दसः क्रमेण चतुरस्रतुरः सङ्ख्याविशेषान्
त्यजेत् । एतदुक्तमभवति, उत्कृतेरगर्भ्य चतुर्भिश्चतुर्भिर्चरै-
र्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् ॥

(१००) तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

‘तानि’ उत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि, अभि सम् वि आङ् प्र

१ यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
२ तदन्तरङ्गवाधाध्यायममाप्रिवाक्यमिति । तदपीत्यादिकः पाठोच नास्ति । च,
चिह्नितपुस्तके तु तदपीति पदद्वयं नास्ति, तत्र ऋषिदेवतेत्यादिकः सम्पूर्णः
पाठोऽस्ति ।

३ चतुःशतानां कामतोवर्णा इति, क, चिह्नितपुस्तकप्रामोदिकः पाठो विन्यसः ।

४ भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलछन्दोवृत्तौ इति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ कर्मधारयसमासश्च इति पुस्तकान्तरपाठः ।

इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिज्ञतिः । षष्ठ्यक्षरं, सङ्कृतिः । द्वान्वक्षरं, विकृतिः । अष्टाशीत्यक्षरम्, आकृतिः । चतुरशीत्यक्षरं, प्रकृतिः ॥

(१०१) प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितं शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते । तेनैतदुक्तं भवति, अशीत्यक्षरं, कृतिः (१) ॥

(१०२) धृत्यष्टि-शर्करी-(२) जगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्तादृति अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ॥

(१०३) पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

‘एषां’ धृत्यादीनां, ‘पूर्वतः पृथक् पृथक्’, ‘एतान्येव’ शब्द-रूपाणि, विन्यसेत् । पृथक्-पृथग्-ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि समुदायपूर्ववृत्तित्वमेषां (३) स्यात् । तेनायमर्थः, धृतिशब्दात् पूर्व^१ धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात् पूर्व^२ शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्व^३ जगतीशब्दः ॥

१ अशीत्यक्षर इत्यर्थः कृतिर्नामेति ख. ग. चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ शर्करीति ख. ग. चिह्नितपुस्तकपाठः । शर्करीति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यस्य सर्वत्र शर्करीशब्दपाठान्तरं ज्ञेयम् ।

३ समुदायपूर्वत्वमेवामिति ख. ग. चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०५) द्वितीयं द्वितीयमतिः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपम्^(१) अतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः सञ्ज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्समत्यक्षरम्, अतिधृतिः^(२) । हाससत्यक्षरं, धृतिः । अष्टषट्यक्षरम्, अत्यष्टिः । चतुःषष्ठाक्षरम्, अष्टिः । षट्यक्षरम्, अतिशर्करी । षट्पञ्चाशदक्षरं, शर्करी । हापञ्चाशदक्षरम्, अतिजगतो । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं, जगती ॥

(१०५) अत्र (१) लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशस्त्रपरिसमाप्तिः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामृत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । 'अत्र' वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गाद् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं 'लौकिक'च्छन्दोजातमधिक्रियते । तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यस्य कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

(१०५) आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ॥ ९ ॥

आहभिविधौ । त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभं, स्वार्थे तद्धितः । गायत्र्यादि-

१ शब्दस्वरूपमति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ षट्समत्यक्षरं छन्देतिधृतिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकालर-पाठश्च ।

३ अत्रेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्धं छन्दोजातं, वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्, तथैव द्रष्टव्यं । किं तदार्धं ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । 'चः' समुच्चये ॥

(१०) पादश्चतुर्भागः (१) ॥ १० ॥

'चतुर्भागः' (१) चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः, पादसञ्ज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् (२) । समवृत्तविषयमेतत् ॥

(१०) यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । 'वा'शब्दो व्यवस्थितविभाषा । उदगतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ॥

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः (४) छन्दस्तेषां तु लौकिकम् ॥

१ पादश्चतुर्भाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ चतुर्थो भागश्चतुर्भाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ बोद्धव्यमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तृतीयमक्षरं छन्द इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आर्याद्युद्गोतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

वैतान्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥

समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च (१)।

तत्रादौ तावदार्यालक्षणमिदमर्थं गणसञ्ज्ञां करोति ।

(१०८) लः समुद्रा गणः ॥ १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुः-
सङ्ख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां, गणः, इत्येषा सञ्ज्ञा
विधीयते ।

(१०९) गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥ १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । सहि गणः कदाचिद्
गुरुहयेन भवति, कदाचिदस्तेनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन,
कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः । षष्ठस्य भेदस्याभावात्^(१)
विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं इन्द्रसमासं
कृत्वा पश्चाद् गकारेण बहुव्रीहिः । इन्द्रात्परो यः श्रूयते, लभ-
तेऽसौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम् । हो गकारो, चत्वारो लघवो भवन्ति,

१ आर्याद्युद्गोतिपर्यन्तं गणच्छन्दः । वैतान्याद्यादिचूलिकापर्यन्तं मात्राच्छन्दः ।
समान्यादिकमुत्कृतिपर्यन्तमक्षर छन्द इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ द्विगुबकस्यः५५, चस्य ऋषस्य आवाप्रक्षारनियमेन प्रक्षारे क्रियमाणे सर्वजुर्वादि-
सर्वस्रज्ज्वलाः पदैव भेदा भवन्ति । ते च भेदा द्विगुकाङ्गवादेव त्रयस्रः ५५, १५, १५, ५५, ५५,
एते पञ्च मन्त्रा आचक्षते । मूल्येते प्रक्षारक्रमेण पदैव वर्णिताः । अतोऽयं षष्ठभेदस्या-
भाव इति भावः ।

स एको गणः (९९) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः (१००) ।
गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो गणः (१०१) । गकार आदि-
र्यस्य (१) स गादिश्चतुर्थो गणः (१०२) । नकारलकारौ मिलितौ
चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः (१०३) । एवं गणेषु
सिद्धेषु इदानीमार्यालक्षणं करोति ॥

(अथार्थाधिकारः ।)

(११) स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् ॥ १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति समानां सञ्ज्ञा । यत्र प्रस्तारे
गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्थार्द्धं निष्पद्यते । द्वितीय-
मप्यर्द्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवम्, अर्द्धश-
ब्दस्य अर्द्धं न पुंसकम् इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः
प्राप्नोति । यथा, अर्द्धाढकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी, इति । नैष
दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्थात् विवक्षितत्वात्
समप्रविभागस्यार्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा,
तुलार्द्धेन गां क्रौणाति (१) ।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलचवर्णाद् गर्विताननाः ।

अनभ्यासाद् गललाला यान्त्येते वारयान्निकाः ॥

तथा अत्र समप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च ।

१ गकार आदौ यस्येति पुंसकान्तरपाठः ।

२ यथा इ, तलार्द्धेन गां क्रौणाति । यथार्द्धमर्द्धेन क्रौणातीति च । चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

अर्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः पार्ष्वतीपतिः ।

कालकूटविषं हन्तुं सङ्घट्हीतमिवामृतम् ॥

तथाच ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अत्राहस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यः, यदार्थ्याया-
मवान्तरपादव्यवस्था नास्ति । तेन होपादन्यस्मादित्यादौ गण-
त्रयस्यास्ति गुरुत्वं (१) न स्यात् ॥

होपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यस्तात् ।

आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभूतः ॥

(११) अत्रायुङ् न ज् ॥ १५ ॥

‘अत्र’ आर्याच्छन्दसि, ‘अयुग्’ गणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः
सप्तमश्च, ‘न जंगणः’ मध्यगुरुर्न (१) कर्त्तव्यः । शेषास्तु कामतोऽत्र
भवन्ति ॥

(१२) षष्ठो ज् ॥ १६ ॥

आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यगुरुरेव (१) भवति । अत्रोदा-
हरणम् ।

१ अन्यस्मादपि, घटयति, इत्युभयव्यञ्जनेकारण्यस्यति पादान्तमे, ‘मन्ते’ (१।१०)
इति गुरुत्वं भवेदिति भावः ।

२ मध्यं गुरुर्नेति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यं गुरुरेवेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भ० १ स० ९ द्वि०९ द्वि०४ स०५ ज०६ सर्व०७ गु०
 सा जयति जगत्पार्था देवी दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा^(१) ।

द्वि०९ ज०९ स०९ भ०४ द्वि०५ ज०६ ए०७गु०
 यादृश्यतेऽम्बरतले^(१) कंसंबधोत्पातविद्युदिव^(१) ॥

(११४) न्लौ वा ॥ १७ ॥

षष्ठ इत्यनुवर्त्तते । आर्यायाः षष्ठी गणः (॥॥) सर्वलघुर्वा
 भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ द्यामुत्पतिष्णुरतिरुचिरेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ या दृश्यते गगनतले इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ सा जयतीत्यस्य गणविभागदर्शनं यथा. 'सा जय' इति आदिगुर्वात्मको भः (॥॥) गणः एकः १. 'तिजग' इति अन्तगुर्बमान् सः (॥॥) गणो द्वितीयः २. 'पार्था' इति द्विगुर्बको (॥॥) गणस्तृतीयः ३. 'देवी' इति च द्विगुर्बको (॥॥) गणचतुर्थः ४. 'दिवमु' इति अन्तगुर्बकोः सः (॥॥) गणः पञ्चमः ५. 'पतिष्णु' इति मध्यगुर्बजः (॥॥) गणः षष्ठः ६. 'रतिरुचि' इति चतुर्लघुर्बको (॥॥॥) गणः सप्तमः ७. 'रा' इति एको गुर्बः । एवमाद्यायाः प्रथमेर्द्धे गुरुपेताः सप्त गणा भवन्ति । तत्र षष्ठी जगणः कर्त्तव्यः । अन्येषु यथेच्छाचारः । 'यादृ' इति द्विगुर्बको (॥॥) गणः एकः १. 'श्यते' इति मध्यगुर्बजः (॥॥) गणो द्वितीयः २. 'तले' इति अन्तगुर्बमान् सः (॥॥) गणस्तृतीयः ३. 'कंसंब' इति आदिगुर्बभः (॥॥) गणचतुर्थः ४. 'धोत्पा' इति द्विगुर्बको (॥॥) गणः पञ्चमः ५. 'तविद्यु' इति मध्यगुर्बमान् जः (॥॥) गणः षष्ठः ६. 'दिव' इति एकलघुर्बको (॥) गणः सप्तमः ७. 'व' इति एको (॥) गुर्बः, पादा-
 न्तगुर्बकोर्बमानिदेमात् ।

द्वि०१ ज०१ द्वि०१ द्वि०४ द्वि०४ सर्व० १ सर्व०० नु०

रूपान्तरेण देवीं तामेव स्तौमि, सपदि किल मन्त्रिषः (१)।

द्वि०१ भ०२ भ०३ भ०४ भ०४ ए०१ द्वि०० नु०

पादस्पर्श सुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः (१) ॥

(११) न्नौ चेत् पदं द्वितीयादि । १८ ॥

षष्ठो गणः सर्वलघुघेदु भवति, तदा द्वितीयादक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते (१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

१ मिषमन्त्रिष इति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

२ रूपान्तरेणेत्यस्या गणविभागस्याप्यामदर्शनं यथा, 'रूपा' इति द्विगुणकः (५५) एको गणः । 'तामेव' इति अ । ३। गणो द्वितीयः २। देवी इति द्विगुणकः (५५) गणः तृतीयः १। 'तामे' इति च द्विगुणकः ३। गणस्तुर्थः ४। 'व न्नौ' इति च द्विगुणकः (५५) गणः पञ्चमः ५। 'मि सपदि' इति सर्वलघुसामान् ॥ गणः षष्ठः ६। 'किल मन्त्रि' इति अपरः सर्वलघुसामान् ॥ गणः सप्तमः ७। 'व' इति एको गणः ८। एवमस्याः प्रथमेर्द्धे लघुघुक्ताः सप्त गणा भवन्ति । 'पाद' इति द्विगुणकः (५५) गणः प्रथमः १। 'स्पर्शसु' इति भ (५५) गणो द्वितीयः २। 'खादिव' इति च भ ३। गणः तृतीयः ३। 'मीलित' इति पुनर्भ (५५) गणस्तुर्थः ४। 'नयनो' इति म ५। गणः पञ्चमः ५। 'भ' इति एकलघुकपो (५५) गणः षष्ठः ६। 'वद्य' इति द्विगुणकपो (५५) गणः सप्तमः ७। 'स्य' इति एको गणः ८। इत्यमस्या उत्तरदक्षेपि गोपेताः सप्तगणा जायन्ते । अस्याः प्रथमदक्षे एव षष्ठो गणः ६ सर्वलघुरेवास्ति, अतः सर्वलघुमनो इत्यमपरादा वेदितया ।

एवं सर्वमायाष्टन्दः सुवर्णमात्रेषु आर्योदाहरणोपरिव्यक्त साङ्केतिकगणानां विभागो यथासम्भव आक्षेपः । विचारमवाप्तं तत्र तत्रैतादृशगणविभागे दर्शितः, दर्शितं केवलं सङ्केतमात्रम् ।

३ षष्ठगणस्य अनुलङ्घ्यकपल्लोदाहरणभूतानां अनुलङ्घ्यमक्षराणां मध्ये द्वितीयादक्षरादारभ्य सुवर्णादि पदं प्रवर्त्तते इति आह्वयः । यथा, 'मि सपदि' इति सर्वलघुकपल्ल

मं० १ ज० २ मं० ३ अ० ४ द्वि० ५ तृ० ६ द्वि० ७ मु०

Figure 1 shows a Western blot analysis of p34 and p32 expression. The top row of bands is labeled 'p34' and the bottom row is labeled 'p32'. The lanes are labeled with tissue abbreviations: L (liver), S (spleen), K (kidney), P (pancreas), M (muscle), B (brain), and T (testis). Molecular weight markers are indicated on the left at 100, 75, 50, and 37 kDa.

अनवरतवित्त-वितरण निर्जित-चम्पाधिपो मुञ्जः ॥

(११) अन्त्ये पञ्चमः ॥ २० ॥

अन्ते भवमन्यं, दिगादित्वाद यत् । अन्ये द्वितीयेऽर्धे पञ्चमखेद-
गणः (॥३॥) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते । ततोदा-
हरणम् ।

सर्व १   अ. २   दि. ३   म. ४   म. ५   ज. ६   अ. ७ म.

[illegible]

स जयति वाक्पतिराजः सकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरुः ।

दिनांक १०/०५/२०१८

प्रत्यर्थिभूत-पार्थिव-लक्ष्मोद्धरण-दुर्लभितः (१) ॥

(^{११८}) षष्ठश्च ल् ॥ २१ ॥

अन्त्य इत्यनुवर्त्तते । 'अन्त्ये' द्वितीयेऽर्धे, मध्यगुरौ (।९।)
सर्वलवौ (।।।।) वा षष्ठे गणे प्राप्ते, तदपवादो लृकारो विधीयते ।
पूर्वमिन्द्रोदाहरणम् ॥

१ अस्या 'उत्तमदमे' इति शब्देति पञ्चमस्य मर्त्यकपुत्रकस्य प्रथमाद्वारात् 'इकारात्' 'वारभ्य' पठोत्पत्तिः, न तु 'समर्थनकारयवीभूताद्वारात्'। अतः प्रथमादिपद-
प्रवृत्तिमती आर्येयम्।

(१९) त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २२ ॥

चकारोऽन्त्य इत्यनुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्या पथ्या नाम भवति । तद्वयथा,

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ भ०४ द्वि०४ ज०५ द्वि०६ गु०
 — — — — —
 S S S S S S S S S S S S S S S

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

सर्व०१ भ०२ द्वि०३ भ०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०
 — — — — —
 S S S S S S S S S S S S S S S

यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः (१) ॥

• पादग्रहणं यत्पुल्लक्षणार्थम् ॥

(१०) विपुलाऽन्या ॥ २३ ॥

यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये वा उभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, सा आर्या विपुला नाम । सा चाद्यन्तोभय-पूर्वकत्वात् त्रिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादि-विपुला ।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ द्वि०७ गु०
 — — — — —
 S S S S S S S S S S S S S S S

स्निग्धच्छाया-लावण्य-लेपिनो किञ्चिदवनतघ्राणा ।

अत्रोच्यते । पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-
विरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलया स्पृष्टस्तेनैव
पथ्यात्वं नष्टं भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुला-
यास्तत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणैकांश-
वैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद् विपुला भवत्येव । पथ्याचपल-
योश्च विरोधाभावाद् बाध्यबाधकभावी नास्ति । तत्रायं
मङ्ग्रहः ।

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्त्रस्ताः (१) ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः स्युः ॥

गोतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।

माकल्येनार्थ्याणामशीतिरेव भेदाः स्युः (२) ॥

‘रजाभि’ ‘रतिदी’ इत्यत्र च पादो न विश्राम्यति, अत इय महाविपुला नाम आर्या ।
कुषादिमङ्गलादिलक्षणयुक्ता येषिच महाविपुला उच्यते ।

१ तिस्रोविपुलाश्चतस्रश्चेता इति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः । तिस्रो विपुला-
श्चतस्रस्तस्मा इति पुलकान्तरपाठः ।

२ अशीतिरेव विकल्पाः स्युरिति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

एका पथ्या, तिस्रो विपुलाः, मिलिता ण्ताः, चतस्रो जाताः । पुनरेताः, चपला-
भेदतयैः प्रत्येकं विंशतिः । सत्यो द्वादशान्या आर्या जायन्ते । एताश्च सर्वा मिलित्वा
षोडशार्था भवन्ति । एव गोतिरुपगतिरुद्धोतिरार्यागतिश्चेताश्च पूर्वाक्तषोडश-
भेदैर्विभिन्नाः सत्यः प्रत्येकं षोडशषोडशप्रकारा आर्या जायन्ते । सर्वाश्चेता-
पञ्चषोडशसङ्ख्यात्मिका आर्या मिलित्वा अशीतिरुपजायन्ते । पुनरेता अशीति-
रार्थाः सुखबोधार्थमधोऽधः क्रमेण नामोज्ज्वलेनापि विन्यस्यन्ते । यथा,

पथ्यार्था १ । आदिपुलार्था २ । अन्तविपुलार्था ३ । उभयविपुलार्था ४ ।
मुखचपलापथ्यार्था ५ । मुखचपलादिविपुलार्था ६ । मुखचपलान्तविपुलार्था ७ ।
मुखचपलोभविपुलार्था ८ । अवचपलापथ्यार्था ९ । अवचपलादिविपुलार्था १० ।

तेषामनुक्तोदाहरणान्युद्धानि ॥

अघनचपलान्कविपुलार्था ११ । अघनचपलभयविपुलार्था १२ । महाचपलपुण्या १३ ।
 महाचपलान्कविपुलार्था १४ । महाचपलान्कविपुलार्था १५ । महाचपलभय-
 विपुलार्था १६ । गीतिपुण्या १७ । गीत्यादिविपुलार्था १८ । गीत्यन्कविपु-
 लार्था १९ । गीत्युभयविपुलार्था २० । मुक्कचपलगीतिपुण्या २१ । मुक्कचपला-
 गीत्यादिविपुलार्था २२ । मुक्कचपलगीत्यन्कविपुलार्था २३ । मुक्कचपलगीत्युभय-
 विपुलार्था २४ । अघनचपलगीतिपुण्या २५ । अघनचपलगीत्यादिविपुलार्था २६ ।
 अघनचपलगीत्यन्कविपुलार्था २७ । अघनचपलगीत्युभयविपुलार्था २८ । महा-
 चपलगीतिपुण्या २९ । महाचपलगीत्यादिविपुलार्था ३० । महाचपलगीत्यन्क-
 विपुलार्था ३१ । महाचपलगीत्युभयविपुलार्था ३२ । उपगीतिपुण्या ३३ । उप-
 गीत्यादिविपुलार्था ३४ । उपगीत्यन्कविपुलार्था ३५ । उपगीत्युभयविपुलार्था ३६ ।
 मुक्कचपलोपगीतिपुण्या ३७ । मुक्कचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ३८ । मुक्कचपलोप-
 गीत्यन्कविपुलार्था ३९ । मुक्कचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४० । अघनचपलोपगीति-
 पुण्या ४१ । अघनचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४२ । अघनचपलोपगीत्यन्कविपु-
 लार्था ४३ । अघनचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४४ । महाचपलोपगीतिपुण्या ४५ ।
 महाचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४६ । महाचपलोपगीत्यन्कविपुलार्था ४७ । महा-
 चपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४८ । उद्गीतिपुण्या ४९ । उद्गीत्यादिविपुलार्था ५० ।
 उद्गीत्यन्कविपुलार्था ५१ । उद्गीत्युभयविपुलार्था ५२ । मुक्कचपलोद्गीतिपुण्या ५३ ।
 मुक्कचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ५४ । मुक्कचपलोद्गीत्यन्कविपुलार्था ५५ । मुक्कचपलो-
 द्गीत्युभयविपुलार्था ५६ । अघनचपलोद्गीतिपुण्या ५७ । अघनचपलोद्गीत्यादि-
 विपुलार्था ५८ । अघनचपलोद्गीत्यन्कविपुलार्था ५९ । अघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६० ।
 महाचपलोद्गीतिपुण्या ६१ । महाचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ६२ । महाचपलोद्गी-
 त्यन्कविपुलार्था ६३ । महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६४ । आर्यागीतिपुण्या ६५ ।
 आर्यागीत्यादिविपुलार्था ६६ । आर्यागीत्यन्कविपुलार्था ६७ । आर्यागीत्युभयविपु-
 लार्था ६८ । मुक्कचपलार्थगीतिपुण्या ६९ । मुक्कचपलार्थगीत्यादिविपुलार्था ७० ।
 मुक्कचपलार्थगीत्यन्कविपुलार्था ७१ । मुक्कचपलार्थगीत्युभयविपुलार्था ७२ । अघन-
 चपलार्थगीतिपुण्या ७३ । अघनचपलार्थगीत्यादिविपुलार्था ७४ । अघनचप-
 लार्थगीत्यन्कविपुलार्था ७५ । अघनचपलार्थगीत्युभयविपुलार्था ७६ । महाचपला-

(१९१) चपला द्वितीयचतुर्थौ गम्ये जौ (१) ॥ २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरुः(॥१॥), प्रथमस्यान्तगुरुः(॥१॥), तृतीयो द्विगुरुः(॥२॥), पञ्चमश्चादिगुरुः(॥३॥), शेषं यथाप्राप्तं । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्था चपला नाम । उदाहरणमग्रतः ॥

(१९२) पूर्व्वे मूखपूर्व्वी ॥ २५ ॥

पूर्व्वेऽर्धे चपलालक्षणश्चेद भवति, तदासौ मुखचपला आर्या (१) । पथ्यापूर्वं मुखचपलोदाहरणम् ।

म० १	ज० २	दि० ३	ज० ४	दि० ५	ज० ६	म० ७	गु०
१	१	१	१	१	१	१	१

अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी(२)कुटिला ।

यौगतिपथ्यार्था ७७ । महाचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७८ । महाचपलार्थागीत्यन्त-विपुलार्था ७९ । महाचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ८० इति । एतासामुदाहरणानि नामावुक्तलक्षणानि । अप्रसिद्धिहेतोर्न तानि प्रत्येस्मिन् प्रदर्शितानि । अत्र मुखजघन-शब्दयोः क्रमोन्मेषपूर्व्वमन्तरमर्थः । यथा शरीरस्य मुखं पूर्वं जघनञ्चोत्तरमतोवापि च्छन्दःशास्त्रे आर्यापूर्वात्तरार्द्धयोर्मुखजघनलक्षणना । विपुलचपलशब्दयोरपि पूर्वाक्तलक्षणातिश्रमकपूर्य्यः । यथा वैपुल्यचापन्ययोर्न नियमलिष्ठति नियमातिश्रम एव भवति । अतोवापि तयोः पूर्वाक्तलक्षणातिश्रमकपूर्य्यं व्यवहारः । आर्यादाहरणेषु तु मुखजघनादिशब्दानां पक्षे प्रकृतार्थोपि परिगृह्यते ।

१ उभयदललयोर्बन्धगतौ जगणौ चचपला लक्षणं सिद्धति, एवमेवैतत्पिङ्गलसूय-च्छन्दोमञ्जरीद्वयकारादियु प्रतिपादितम् । यत्तु चलायधन प्रथमस्यान्तगुरुरित्यायुक्तं, तच्चिन्त्यम् । सर्वद चपलोदाहरणेषु प्रथमस्यान्तगुरोः पञ्चमस्यादिगुरोश्चादर्शनात् ।

२ मुखचपला नामेति च, चिह्नितपुलकपाठः ।

३ परस्य रन्नावुचारिणीति च, चिह्नितपुलकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

दि०१ सर्व० २ दि०३ दि०४ दि०५ ए०६ सर्व० ७ नु०
 —————
 ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ

दृगान् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला (१) ॥

आदिविपुनापूर्वकं (२) मुखचपलोदाहरणम् ।

दि०१ ज०२ दि०३ ज०४ दि०५ ज०६ दि०७ नु०
 —————
 ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

यस्याश्च लोचने (३) पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

म०१ ज०२ दि०३ दि०४ म०५ ए०६ सर्व० ७ नु०
 —————
 । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । । । । ऽ

विपुलोऽन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला (४) ॥

उभयविपुलापूर्व (५) मुखचपलोदाहरणम् ।

१ अस्या 'उभयोदज्योस्त्रिषु गणेषु पादो विनाम्यति, पुनः पूर्वार्धे 'दन्ताहि' इति द्वितीय 'परस्य' इति चतुर्थस्य जगत्, अतिदेति अन्तर्गर्गः प्रथमः, 'जिह्वा' इति तृतीयो द्विगुर्गणः, वर्णते, एतेनेय जुषे पूर्वार्धे अपलाकृच्छयज्ञा भवति, अतः पर्यापरिका मुखचपला नाम आयेयम् । 'जुषे' आस्ये, चापन्यवतो उत्तलचपला नारी च मुखचपला नामेत्यपरोक्षः ।

२ विपुलापूर्वकमिति क, चिह्नितपुलकपाठः ।

३ अस्या लोचने इति क, न, चिह्नितपुलकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

४ अस्या जुषे पूर्वार्धे आदिविपुलावत् 'जेषि' इति द्वितीयगणको पादो न विनाम्यति, अथ द्वितीयाद्धे तु 'दन्ताः' इति द्वितीयगणको पादः पञ्चमत् विनाम्यति, द्वितीयचतुर्थौ च जगत्तौ क, अत इदमादिविपुलापूर्विका मुखचपलानामाज्ञा । पिङ्गललोचनारहितवक्त्रमग्रा जुषे वाक्चापन्यवतो नारी च मुखचपलोन्मुखते ।

५ अन्तर्विपुलापूर्वकमिति क, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

स०१   ज०२   द्वि०३   ज०४   द्वि०५   ज०६   द्वि०७ गु०

~~~~~

1 1 S 1 S 1 S S 1 S 1 S S 1 S 1 S S S

विपुलाभिजातवंशोद्भवापि रूपातिरेकरम्यापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ सर्व०५ ए०६ सर्व०७ गु०

~~~~~

S S | S | S S | S | | | | | | | | S

निःसार्यते गृहादस्त्रभापि यदि भवति मुखचपला (१) ॥

(१२६) जघनपूर्वैतरत्र ॥ २६ ॥

द्वितीयेर्द्धे चपलालक्षणश्चेद् भवति, सा आर्या जघन-
चपला नाम ।

तत्र पथ्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

दि०१ भ० ९   दि०३ भ० ४   म० ५   ज०१   दि०७ ग०

— — — — —

S S S I I S S S I I I I S I S I S S S

यत्पादस्य कनिष्ठा, न स्पृशति महीमनामिका वापि ।

द्वि०१ अ० २ द्वि० ७ अ० ४ द्वि० ४ ए० ६ सर्व० ७ गु०

~~~~~

S S I S I S S I S I S S I I I I I S

सा सर्वधूर्त्तभोग्या, भवेदवश्यं जघनचपला (९) ॥

अन्तविपुलापूर्वकं जघनचपलीदाहरणम् ।

१ अस्या उभयदले गङ्गयाम्ने पादो न विनाम्यति, पुनः द्वितीयचतुर्थौ जगणौ, प्रथमो सगङ्गः, द्वितीयो द्विगुणः वर्धते, अत इयमभयविपलापूर्विका मुखसपला नाम आर्या । उल्लसत्तया मध्ये आस्ये वाक्काषापस्यवती च नारी मल्लसपलेत्युच्यते ।

१ अस्याः पूर्वार्धे 'यत्पा' 'दस्यक' 'निष्ठा' इति गणवयासो पादः समाप्यते, 'जवन' उत्तरार्धे द्वितीयः । सगुर्यस्य जगणो वर्तते, अत इयं पद्यापूर्विका जवन-
वपलानामार्था बोध्या । एतदार्धोक्तस्यैव जवनयोश्चापस्यवती नारी च जवन-
वपस्येत्युच्यते ।

दि०१ दि०२ दि०३ ज०४ दि०५ ज०६ दि०७ न०

~~~~~

१ ३ ३ ३ ३ १ ३ १ ३ ३ ३ ३ ३

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनो दीर्घा ।

म०१ ज०२ दि०३ ज०४ म०५ ए०६ म०७ न०

~~~~~

१ ३ ३ ३ ३ ३ ३ १ ३ ३ ३ ३ ३

विपुले कुले प्रवृत्तापि सा ध्रुवं जघनचपला स्यात् (१) ॥

महाविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

म०१ म०२ म०३ ज०४ म०५ ज०६ दि०७ न०

~~~~~

१ ३ १ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

मकरध्वजसद्गानि दृश्यते स्फुटं तिलकलाञ्छनं यस्याः ।

म०१ ज०२ दि०३ ज०४ म०५ ए०६ म०७ न०

~~~~~

१ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ (१) ॥

१ यस्याः अन्ते उत्तरार्धे तु विपुलावत् मकरध्वजो पादो न विनाशयति, अर्धपु चतुर्थगणस्याद्यत्वे 'पि' कारे । पुनः 'जघने' उत्तरार्धे, चपलावत् मकरः (॥३॥) प्रथमः, द्वितीयः, चतुर्थः । अगलः द्विगुणतृतीयः, चादिगुणतृतीयः पञ्चमो वर्तते, अतः इयमन्तविपुलापूर्विका जघनचपलार्था परिज्ञेया । उल्लसत्तया नारी च जघनचलोच्यते । सुखबोधार्थं कतिपयानामार्थाणां मकरविभाजदर्शनं विस्तरेण वर्तितं, पञ्चबाहुसंभयादितः परं मङ्गलं तद्वक्ष्यामि ।

२ यस्याः महाविपुलावत् उभयोर्दलयोनिषु मध्ये पादो न विनाशयति, पुनः 'जघने' उत्तरार्धे, चपलावत् मकरः प्रथमः, अगलौ द्वितीयचतुर्थौ, द्विगुणः तृतीयः, पञ्चमो भवति, अतः इयमन्तविपुलापूर्विका जघनचपला नामार्था ज्ञेया । उल्लसत्तया

दि० १ ज० २ दि० ४ ज० ४ दि० ५ सर्व० १ सर्व० १ म०

 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

पञ्चेषुवल्लभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

म०१   ज० २   दि० ७   ज० ४   दि० ४   ज० ६   दि० ७   गु०

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गोतिः (१)॥

(१२६) अन्त्ये नोपगोतिः ॥२८॥

अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धे यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।

तत्र पथ्योपगोलुदाहरणम् ।

दि०१ म०० म०० दि०५ दि०४ ००१म०० ग०

— — — — —

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्वं जगद्विजयि ।

प्रथमैर्द्वे षष्ठौ जगत्, द्वितीयैर्द्वे षष्ठौ जलपुरुषः, सर्वजपुर्मनीषिः, महाअपस्मावत्
अभयद्वितीयतृथा ममथो जी, तृतीयो दिग्बन्ध, वर्तन, अत इह प्रथ्यामहाअपसा-
पर्विका मोतिमामार्थाः ।

१ चक्षुः महाविपलावत् दलद्वये द्वितीयतुर्था मध्यमौ जौ, तृतीयो द्विगुण्यस्ति, पुनरभ्यार्हे महाविपलावत् मन्त्रव्याप्तौ पादो न विद्याम्यति, प्रथमार्हे पुनः बहो नलघुरूपः सर्वलघुर्न द्वितीयार्हे बहो जगत्तो वर्तते, अत इय महाविपला-महाविपलापूर्विका मीतिर्नामायां । इत्याद्युच्यते मीतिलक्षणे बहो जगत्तो नलघु-रूपेण मन्त्रं न विकल्प्यते, अत एतदुदाहरणद्वये प्रथमार्हे द्वितीयार्हे च बहो नलघुरूपो जगत्तो दृश्यते ।

मन्थं^(१) भवत्यर्द्धमन्थमादौ, सा उद्गतीतिर्नामार्था । तत्र पथ्यो-
द्गीत्युदाहरणम् ।

म०१ द्वि०२ स०३ स०४ द्वि०५ ए०६ म०७ गु०
 ~~~~~  
 S | | S S | | S | | S S S | S | | S

व्याध इवोद्गतीतिरवैः प्रथमं तावन्मनो हरसि ।

म०१ स०२ म०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०  
 ~~~~~  
 S | | | S S | | S S S S | S | S S S

दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शल्यैः^(२) ॥

महाविपुलोद्गतीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ स०५ ए०६ म०७ गु०
 ~~~~~  
 S S | S | S S | S | S | | S | S | | S

एषा तवापरोद्गतीतिरत्र विपुला परिभ्रमति<sup>(३)</sup> ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ द्वि०५ ज०६ स०७ गु०  
 ~~~~~  
 S S | S | S S | | | S S | S | | S S

त्वद्वस्त्रभापि यत् कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति^(४) ॥

पथ्यामहाचपलाद्गतीत्युदाहरणम् ।

१ आद्यमन्त्रे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ विप्रियैः सर्वैरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्याः पथ्यावद्भयश्च गणयये
पादौ विश्राम्यति, पुनः षडैकलघुगणवदार्थाया अन्यमर्द्धमन्त्रमादौ, षष्ठजगणवदाद्य-
मर्द्धं चान्ते वर्तते, अत इयं पथ्यापूर्विकोद्गतीतिर्नामार्था ।

३ उद्गतीतिः सर्वत्र परिभ्रमतीतिपाठः क, चिह्नितपुस्तकेस्ति । परन्तु एतादृश-
पाठो उद्गतीतिस्तद्वत्समन्वधो न भवति । प्रथमार्द्धे षडैकलघुगणस्यालाभात् ।

४ अस्या उभयदले महाविपुलावद्गणयये पादौ न विश्राम्यति, पुनरार्थायाः षष्ठ-

द्वि०१ ज०१ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ए०६ स०७ गु०

~~~~~  
S S | S | S S | S | S S | | S S

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्तते कामचपलानाम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

~~~~~  
S S | S | S S | S | S S | S | S S S

तस्मान्मुने विमुच्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ म०७ गु०

~~~~~  
| | S | S | S S | S | S S | S | S

विपुला पयोधरश्रोणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ म०७ गु०

~~~~~  
S S | S | S S | S | S S | S | S | S

उद्गीतिशालिनी कामिनी च सा वालिनी मनो हरति (१) ॥

लघुगणवद् द्वितीयाहंसाद्यं, षष्ठजगणवत् प्रथमाहंमन्यं वर्तते, अत इयं खल-
लक्षणाक्रान्ता महाविपुलापूर्विकोद्गीतिर्नामार्था । महत्युद्घोषणा च विपुलोद्गीति-
रुच्यते ।

१ प्रदेशमेतं समेतमेताभिरिति ख, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।
अस्याः पथ्यावद् दलद्वये त्रिषु गणेषु पादो विश्राम्यति, पुनरुभयाहं महाचपलावद्
द्वितीयचतुर्थौ जगणौ गुह्यमध्यगणौ स्तः, द्विगुण्य तृतीयो वर्तते, पुनरुद्गीति-
वदार्थोभयाहं विपरीते वर्तते, अत इयं खललक्षणाक्रान्ता पथ्यामश्रावपथा-
पूर्विकोद्गीतिर्नामार्था ।

२ वालिनी मनो हरतीति ख, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च । अस्या
दलद्वये महाविपुलावद्गणद्वये पादो न विश्राम्यति, पुनरुद्घोषणपथ्यावद्गणद्वयाहं

(१२८) अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ॥ ३१ ॥

अष्टगणे प्रथमार्द्धे, सा (१) आर्यागीतिर्नामार्था । अष्टमो-
ऽपि गणश्चतुर्मात्रको (२) भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्द्वितीयम-
प्यर्द्धं तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नलकारः ।
अर्द्ध इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणाद् गणग्रहणाच्च इयमपि
पथादिलक्षणपूर्विका आर्यागीतिः । पथार्यागीत्युदाहरणम् ।

सर्व०१ सर्व०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८
 | | | | | S S S S S S S S S S S S S S S S
 अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्मपरम् ।

द्वि०१ द्वि०२ स०३ स०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ द्वि०८
 S S S S S S S S S S S S S S S S S S S S S
 आत्मानं भावयती भवमुक्तिः स्याद्वितीयमार्थागीतिः (१) ॥

महाविपुलार्थागीत्युदाहरणम् ।

द्वितीयचतुर्थौ गुरुमध्यगतौ जगत्तौ, द्विगुरुश्च तृतीयोऽस्ति, पुनरुद्गीतिवदार्था-
भयार्द्धे विपरीते वर्त्तते, अत इयं महाविपुलामहाचक्रपञ्चापूर्विकोद्गीति-
र्नामार्था ।

१ अष्टगणाः प्रथमार्द्धे यस्या भवन्ति सा इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चतुर्मात्रिक इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । चतुर्मात्रिक-
एव इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ यस्याः पथावत् चिषु गणेषु पादो विश्राम्यति, पुनरुभयदलयोरष्टगणाः
सन्ति । षष्ठश्च जगत्तौ वर्त्तते, अत इयं पथपूर्विकार्यागीतिर्नामार्था । आर्थजनाना-
मासमन्ताद्गीतिश्चार्थागीतिः कथ्यते ।

स०१ ज०२ स०३ ज०४
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 विषयाभिलाषमृगतृष्णिका ध्रु

भ०५ सर्व०६ सर्व०७ स०८
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 वं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

स०१ ज०२ स०३ ज०४
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्त-

द्वि०५ ज०६ सर्व०७ द्वि०८
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 तस्य ज्यते विषयरससङ्गः (१) ॥

पथ्याजघनचपलार्यागीत्यदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ स०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ स०८
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 वाताहतोर्म्ममालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

१ विपुलात्मभिस्ततो मोक्षकाङ्क्षिभिस्तृष्यते विषयसुखसङ्ग इति ग, चिह्नित-
 युक्तकपाठः । अस्या महाविपुलावहलद्वये त्रिषु गणेषु पादो न विनाम्यति,
 पुनरुभयदलयोरद्वयताः सन्ति । षष्ठो मन्त्रः सर्वलघुर्नधगुणश्च वर्णते । अत एव
 महाविपुलापूर्विकार्यान्तीतिर्नामांशः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८
 ५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५

मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ^(१) ॥

महाविपुलामहाचपलार्थागीत्युदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५
 १ १ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ ५

चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी

ज०६ सर्व०७ स०८
 १ ५ १ १ १ १ १ ५

च हन्त हतविषयगणः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ म० ५
 ५ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १

एकान्तशोलिनां ^(२) योगिनाम तोभव

सर्व०६ स०७ द्वि०८
 १ १ १ १ १ ५ ५ ५

ति परमसुखसम्प्राप्तिः ^(३) ॥

इत्यार्थाधिकारः ॥

१ अथ पथ्यार्थागीत्योर्लक्ष्यसमन्वयोक्तिः, पुनः, जघनचपलावधरमेऽर्द्धे द्वितीय-
 चतुर्थौ गुरुप्रधनतौ जगन्तौ, द्विगुणश्च तृतीयोक्तिः । अत इयं पथ्याजघनचपला-
 पूर्विकार्थागीतिर्नामार्था ।

२ एकान्तशोलिनामिति अ, चिकित्सपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अथवा महाविपुलावधरमे पादो न विद्यमान्यति । पुनरुभयदलयोरुदाहरणः

रगणः ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४ १५ १६ १७
 के शैः प रु षै स्त वा र यो वै ता ली यं

रगणः ल० गु०
 ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५ १६
 त नुं वि त न्व ते (१) ॥

अपिच ।

तव तन्वि कटाक्षवीक्षितैः प्रहरद्भिः (१) श्रवणान्तगोचरैः ।
 विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः (१) ॥

अपिच ।

श्वशोणितपञ्चराञ्जितं (४) पुरुषान्त्रयथितोर्द्धमूर्द्धजम् ।

१ अथ प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः षोडशमात्राः सन्ति, पुनरयुक्पादे षष्ठाः, युक्पादे अष्टम्याश्च सावायाः परतः क्रमेण रगणो लघुर्गुरुश्च पतितौक्षि । पुनरयुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योश्च सावयो-
 रंकस्मिन् गुर्वक्षरेवस्थितिर्नास्ति । युक्पादे षष्ठासप्तम्योश्च सावयोर्नैकत्रावस्थिति-
 वर्त्तते । अत इयं वैताल्यन्नाम छन्दो बोध्यम् ।

२ प्रहरद्भिरिति ख, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च । प्रसरद्भिरिति ग, चिह्नितपुलकपाठः ।

३ दुष्कृतं नर इति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ पञ्चराचितमिति ख, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च । पङ्कचचितमिति ग, चिह्नितपुलकपाठः ।

रगणः ल० गु० गु०
 १।९ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६ १६।१७ १८।१९
 तं दु ष्ट म ति वि शि ष्ट गो ष्ट्या मौ प-

रगणः ल० गु० गु०
 ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८
 च्छन्दसकं व द न्ति वा ह्यम्^(१) ॥

अपिच ।

परमर्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहोहि मित्रम्^(१) ॥

उपच्छन्दः शब्दादर्हणादिपाठाच्चातुरर्थिको वुञ्प्रत्ययः ॥

(१६९) आपातलिका भ्गौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवादः । द्विःस्वरा अयुक्पादे, युग्व-
 सवीऽन्ते, इत्यनुवर्त्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारद्वयञ्च
 (१) भवतः, तद्वैतालीयमापातलिकानाम लभते । तत्रोदा-
 हरणम् ।

१ अथ प्रथमतृतीययोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरष्टादशमात्राः
 सन्ति । पुनरयुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योश्च
 भाग्योरेकस्मिन् गुर्वक्षरे अवस्थितिर्नास्ति, पुनः षष्ठ्यष्टमीमात्राभ्यां परतः क्रमेण
 षट्सक्षरेषु रगणो लघुर्गुरुश्च पतितोस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमौपच्छन्दक-
 नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

२ अथ पादमुखगानां षडष्टमाद्याणां पूर्वोदाहरणतो विन्यासप्रभेदादिद्वन्द्वप्र-
 प्रकारकमौपच्छन्दसकोदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

३ भकारो गकारौ चेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः   गु०   गु०

१।२   ३   ४   ५।६   ७।८   ९   १०   ११।१२   १३।१४   १।२   १५।१६

पि ङ्ग ल के शी क पि ला ली वा चा टा

भगणः   गु०   गु०

०   ८   ९।१०   ११   १२   १३।१४   १५।१६

वि क टो न्न त द न्ती।

भगणः   गु०   गु०

१।२   ३।४   ५   ६   ७।८   ९   १०   ११।१२   १३।१४   १   २   ३

आ पा त लि का पु न रे षा नृ प ति

भगणः   गु०   गु०

४   ५।६   ७   ८   ९।१०   ११   १२   १३।१४   १५।१६

कु ले ऽपि न भा ग्य मु पै ति (१) ॥

आपातलिका अस्थिरा इत्यर्थः ॥

(११२) शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३५ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः, सः 'शेषः,' तस्मिन् नियमः क्रियते, 'युग्' लकारः 'परेण साकं न', मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन,

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः, षोडशमात्राः सन्ति, पुनर्युक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योश्च मात्रयोरेकस्मिन् नुर्वचरेस्थितिर्नास्ति, पुनः षष्ठाष्टममात्राभ्यां परतः क्रमेण पञ्चसप्तरेषु भगणो नुवर्गुश्च पतितोक्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमापातलिकानामकं चन्दो ज्ञेयम् ।

चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां
मित्रीभावोऽप्यनुज्ञातः । तत्रोदाहरणं पूर्वमेव^(१) ॥

(१२९) षट् चामिश्रा युजि ॥ ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षट् लकारा अमिश्रा न कर्त्त-
व्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमतो-
ययोश्च पादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैयालीये तावत् ।

समरशिरसि सञ्च्यते द्विषां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलयदलदोर्ध्वचक्षुषां प्रमदानां न कटाक्षवोक्षितम् ॥

ओपच्छन्दसकोदाहरणम् ।

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते^(२) पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम् ।

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा । विश-

दकमलकोमलगात्रो^(३) युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्^(४) ॥

१ अत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्राथयेसे इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विसकिशलयकोमलगात्रौति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ समरशिरसि, परयुवतिषु, इदमपरमित्युदाहरणवच्यं वैयालीयादिखलसलज-
जःक्रान्तमेव । केवलसत्रायुक्पादमुखवन्तिन्यः षण्णादाः पृथक् पृथक् प्रयुक्ताः सन्ति,
युक्पादे तु तद्वालीयेतावान् पूर्वतोच विशेषः ।

(१९४) पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । शेषे परेण युङ् न साक-
मित्यनेन^(१) पञ्चमचतुर्थयोरेकौभावो निषिद्धः । सोऽनेन विधी-
यते । युजीत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे 'पञ्चमेन' लकारेण,
'पूर्वः', सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

					रगणः		ल०	गु०						
१	२	३।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५	१६	१७	१८	१९
वि	पु	ला	र्य	सु	वा	च	का	त्त	राः	क	स्य			

					रगणः		ल०	गु०						
४।५	६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६						
ना	म	न	ह	र	न्ति	मा	न	सम् ।						

					रगणः		ल०	गु०						
१	२	३।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५	१६	१७	१८	१९
र	स	भा	व	वि	शे	ष	पे	श	लाः	प्रा	च्य	वृ-		

					रगणः		ल०	गु०						
६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६							
न्ति	क	वि	का	व्य	स	म्य	दः ^(१)	॥						

१ साकमित्येति छ, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र युक्पादे चतुर्थपञ्चमाचयोरेकत्रावस्थितिरस्ति, एतावानेव वैतालीय-
लक्षणतोऽत्र विशेषः ।

(१२५) अयुक् ततोयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

पूर्वः साकमित्यनुवर्त्तते । 'अयुक्पादे' 'ततोयेन' लकारेण-
यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं । शेषं
यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

					रगणः		ल०	गु०					
१	२।३	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२		
अ	वा	च	क	म	नू	र्जि	ता	क्ष	रं	श्रु	ति-		

					रगणः		ल०	गु०					
१४	५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६					
दु	ष्टं	श्रु	ति	क	ष्ट	म	क्र	मम्	(१) ।				

					रगणः		ल०	गु०					
१	२।३	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२		
प्र	सा	द	र	हि	त	च्च	ने	ष्य	ते	क	वि		

					रगणः		ल०	गु०					
१४	५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६					
भिः	का	व्य	मु	दी	च्य	वृ	त्ति	भिः	(१) ॥				

१ यतिकष्टमक्रममिति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र वैतालीयलक्षणं यथाश्रुतं घटते । पुनरयुक्पादे द्वितीयतृतीयमात्रयो-
रेकस्मिन् पूर्वक्षरेवस्थितिर्वर्तते । अत इदमुदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं शब्दो
बोध्यः ।

(१२६) आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३८ ॥

‘आभ्यां’ पूर्वाक्षरलक्षणाभ्यां, ‘युगपत्प्रवृत्ताभ्यां’, प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः सङ्गच्छते^(१), अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम् ^(२) ।

						रगणः		ल०	गु०
१	२।२	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४
इ	दं	भ	र	त	व	श	भू	भृ	तां ^(१)
									श्रू य तां

						रगणः		ल०	गु०
६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६		
श्रु	ति	म	नो	र	सा	य	नम् ।		

						रगणः		ल०	गु०
१	२।२	४	५	६	७।८	९।१०	११	१२	१३।१४
प	वि	त्र	म	धि	कं	शु	भो	द	यं
									व्या स-

						रगणः		ल०	गु०
४।५	६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६	
व	त्त	क	थि	तं	प्र	वृ	त्त	कम् ^(४)	॥

१ पूर्वः संयुज्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ तत्रोदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भरतवंशभूजामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र वैतालीयलक्षणे प्राच्यव्युदीच्यवृत्तिलक्षणे वर्तते । अत इदं प्रवृत्तकं नाम वैतालीयं इन्दो बोध्यम् ।

(१२७) अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्व पादाः 'अयुग्लक्षणयुक्ताः, तद् वैतालीयं, चारु-
हासिनी नाम । किं तल्लक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, तृतीयेन
पूर्वस्य योगः । तच्चीदाहरणम् ।

							रगणः		ल०	गु०									
१	२३	४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१	२३								
म	नाक्	प्र	स	त	द	न्त	दी	धि	तिः	स्म	रो-								

							रगणः		ल०	गु०									
४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४												
स्म	सि	त	ग	ण्ड	म	ण्ड	ला ।												

							रगणः		ल०	गु०									
१	२३	४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१									
क	टा	क्ष	ल	लि	ता	तु	का	मि	नो	(१) म-									

							रगणः		ल०	गु०									
२१२	४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४											
नो	क्ष	र	ति	चा	रु	हा	सि	नी	(१) ॥										

१ कटाक्षललिता च कामिनामिति पुलकान्तरपाठः । कटाक्षललिता च कामि-
नीति च, विक्रितपुलकपाठः । काटाक्षललिता कामिनीति ग, चिह्नितपुलकपाठः ।

२ अथ षोडशमात्रवर्जितं वैतालीयलक्षणं वर्णते, पुनः पादचतुष्टये द्वितीयतृतीय-
मात्रयोरेकच गुर्वक्षरे संस्थितिरस्ति । अत इदं वैतालीयपूर्वकं चारुहासिनी-
नामकं हन्दी बोध्यम् ।

(१९८) युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युगलक्षणयुक्तेष्वतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिका', नाम वैतालीयम् ।
किन्तुलक्षणं, षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः (१),
षष्ठां मिश्राणां प्रयोगश्च । ततोदाहरणम् ।

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व लो(१)

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
क म ल को म ला ज्ञो मृ गे क्ष णा ।

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
सु र त के लि कु श ला प रा न्ति का (१) ॥

इति वैतालीयाधिकारः ॥

१ पूर्वयोग इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्थिरविलासनयनोक्तिपेशलेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

छित्तविलासनसरसोक्तिपेशलेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अत्र चतुर्दशमात्रावर्जितं वैतालीयलक्षणं प्रवर्तते । पुनः सर्वत्र चतुर्थपञ्चमा-
धयोरेकगुर्वक्षरेवस्थानमस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमपरान्तिकानामकं बन्धो
बोध्यम् ।

(अथ मात्रासमकाधिकारः ।)

(१२९) गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नरमः ॥४२॥

वैतालोयमित्यादिसूत्रात् (१) सप्तम्यन्तं पादग्रहणमनुवर्त्तते ।
ल इति सहाधिकारः (२) । तेनायमर्थः, यत्र पादे 'गन्ताः', सन्तः
षोडशलकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम च्छन्दः (३) । अन्ते
हाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमश्च लकार एव । 'द्विर्वसवः'
इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडश इत्यर्थः । शेषे परेण
युङ् न साकमिनुवर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।

					ल०		गु०		
१२	३४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१५१६ १७ १८
अ	श्म	श्रु	मु	खो	वि	र	लै	र्द	नै र्ग भी
					ल०		गु०		
५१६	७८	९	१०	१११२	१३१४	१५१६			
रा	लो	मि	त	ना	सा	ग्रः	(४) ।		

१ वैतालोयमितिसूत्रादिति खः ।

२ ल इति च सहानधिकार इति गः ।

३ यस्य चतुर्षु पादेषु षोडशमात्राः भवन्ति, एनः प्रतिपादान्ते एको द्विकलो
गुरुलिष्ठति, न लृककलो गन्ते इत्यतिदिष्टो गुरुः । द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थी-
पञ्चम्योर्मादायोरेकवानवस्थानं, यक्पादे षष्ठोऽसप्तम्योर्मादयोश्च नैकदावस्थितिः ।
सर्वत्र नवमी लघुरूपमात्रा भवति, तन्मात्रासमकं च्छन्दः । अत्र मात्रासमकाधि-
कारे लक्षणमेतत् सामान्यतः सर्वत्र बोध्यम् । अथ पञ्चम्यष्टम्यादिलघुगुरुमात्राप्रभेदेन
ये मात्रासमकप्रभेदाः, तांस्त्वयं वक्ष्यति । तत्प्रभेदज्ञापनाय मात्रासमकाद्युदा-
हरणोपरिविन्ध्यमात्राङ्गस्तत्र वक्ष्ये । अङ्गदर्शनेन च लक्षणसमन्वयः सर्वत्र
कर्त्तव्यः ।

४ गभीराक्षीकतनासाग्र इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

ल०   गु०

१२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८

नि र्मा स च नुःस्फु टि तैः के शै र्मा त्रा-

ल०   गु०

५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६

स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

गन्त इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणम् (१) आति-
देशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्क्ता हिमा-
त्रिको गुरुः क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

(१४०) द्वादशश्च वानवासिका ॥ ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते,
चकारात्रवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम । तत्रोदा-
हरणम् ।

ल०   ल०   गु०

१२ ३ ४ ५६ ७८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६ १

म न्म थ चा प ध्व नि र म णी यः सु-

ल०   ल०   गु०

२ ३ ४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६

र त म क्षोत् स व प ट ह नि ना दः ।

१ पुनर्गन्त इति गग्रहणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

ल० ल० गु०
 १ २ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १७।१८ १९ २० २१
 व न वा स स्त्री स्वनितविशेषः कस्य न

ल० ल० गु०
 ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 चित्तरमयतिपुंसः ॥

(१४९) विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुष्पादेषु^(१)
 पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं
 विश्लोकी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल० ल० गु०
 १।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १७।१८ १९ २० २१
 भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकदुर्ण-

ल० ल० गु०
 ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 यकरणकदर्थितलोकम् ।

ल० ल० गु०
 १।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 जातं महितकुले^(२)ऽप्यविनीतं

१ यत्र पादेषु इति खः । यत्र चतुर्षु पादेष्विति गः ।

२ महति कुलेऽप्यविनीतमिति खः, गयः ।

ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 मि त्रं प रि ह र सा धु वि गी तम् ॥
 (१४२) चित्रा नवमश्च ॥४५॥

यस्य 'नवमः' लकार एवावतिष्ठते, 'च'कारात् पञ्चमाष्टमौ
 च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम । ततोदाहरणम् ।

ल० ल० ल० गु०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 य दि वा च्छ सि प र प द मा रो ढुं
 ल० ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 मै त्रीं प रि ह र स ह व नि ता भिः (१) ।

ल० ल० ल० गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७
 मु ह्य ति मु नि र पि वि ष या स ज्ञा च्छि-
 ल० ल० ल० गु०
 ३४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 त्रा भ व ति हि म न सो वृ त्तिः ॥
 नवम इत्यनुवर्त्तमानेऽपि (१) पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवा-
 र्थम् ॥

१ सङ्ग नारीभिरिति खः, गः, पुस्तकान्तरम् ।

१ नवम इत्यनुवर्त्तमाने इति खः ।

(१४२) परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४६ ॥

‘परयुक्तेन’ दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन, उपचित्रा नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तं । इदन्तु गुरुनियमे-
नोच्यते (१) । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२

य चि त्त ग् रु स क्त मु दा रं (१) वि-

गु०

३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

द्या भ्या स म द्वा व्य स न च्च ।

ग०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२ ३

पृ थी त स्य गु णै रु प चि त्रा च न्द्र-

गु०

४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥

(१४४) एभिः पादाकुलकम् ॥ ४७ ॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः, पादा-

१ गुरुनियमेनेति गः ।

२ गुरुसत्त्वबद्धारमिति गः ।

कुलकं^(१) नाम । मात्रासमकं^(२) विश्वोक्तवानवासिकोपचित्राणां
पादैरुदाहरणम् ।

ल०

ग०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२

अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते का

ल०   ल०   गु०

३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

ले म द न स मा ग म दू ते ।

ल० ल० गु०
१२ ३४ ५६ ७८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

गु०

६ ७८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६

ल कं धा व ति पा न्यः (६) ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः, पादाकुलकम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ पादैर्मादासकं पादाकुलकमिति गः ।

२ अथ मावासमकेति खः, पुस्तकान्तरञ्च । तत्र मावासमकेति गः ।

३ अथ चतुर्थं पादेषु षोडशमात्रा चत्वे गुरुस्थितिः, पुनस्तेषां प्रथमः पादो नवम-
मात्राया लघुत्वात् मात्रासमकलक्षणक्रान्तो भवति, द्वितीयः, पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघु-
त्वाद्विस्तोकलक्षणवान् पादः, तृतीयः, नवमद्वादशमात्रयोर्लघुत्वाद्वा नवासिकालक्ष-
णयुक्तः पादः । चतुर्थः, नवमद्वादशमात्रयोरेकवर्गवर्चस्थितितथोपसिञ्चालक्षण-
समन्वितः पादो भवति । एतादृशविभिन्नलक्षणक्रान्तैश्चतुर्भिः पादैरुपशोभितं इन्द्रः
पादाकुलकनामकं भवति ।

ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९० ११ १२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 पुं स्को कि ल कृ त शो भ न गो ते(१)द क्षि ण-
 गु०
 ५ ६ ७८ ९० ११ १२ १३१४ १५१६
 प व न प्रे रि त शी ते।
 ल० गु०
 १ २ ३ ४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 म धु स म ये स्मिन् कृ त वि श्लो कः पा दा-
 गु०
 ५ ६ ७८ ९० ११ १२ १३१४ १५१६
 कु ल कं नृ त्य ति लो कः (१) ॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, हाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन, पादाकुलकम् । ततोदाहरणम् ।

ल० गु०
 १२ ३४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 चि त्तं भ्रा म्य त्य न व स्था नं पा दा कु ल क-

१ कृतपञ्चमगीते इति गः ।

२ अक्षचत्वारः पादा गुर्वन्ताः षोडशमात्राकाः सन्ति पुनः तत्र प्रथमः पादो विश्लोकलक्षणवान्, द्वितीयः, उपचित्रालक्षणयुक्तः, तृतीयः, मात्रासमकलक्षणसम्पन्नः, चतुर्थः, पुनरुपचित्रालक्षणवान् पादोऽस्ति । एतादृशविभिन्नलक्षणैः पादैरुक्तमितमपि च्छन्दः पादाकुलकनामकं भवति । लक्षणान्येतत्पूर्वश्लोकोक्तमत्रापि स्मर्तव्यम् ।

गु०

८।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

श्लोकसमानम् ।

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १ २
कायः कायति शायति^(१) शक्तिस्तद-

ल०

ल०

गु०

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६

पिनममपरलोके भक्तिः^(१) ॥

यथा पादाकुलकनान्नः श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-
पादाभ्यां, पादाकुलकं । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १ २
परिहृतसर्वपरिग्रहलोकः प्रति-

ल०

ल०

गु०

३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

दिनवर्द्धितगुरुतरशोकः ।

१ शीर्थेतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ अस्य चत्वारः पदा गुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति । तत्र प्रथमः, नवमस्तुमान्-
मात्रासमकपादः, द्वितीयतृतीयौ, नवमदशमादयोरेकत्रावस्थितियुक्तौ उपचित्रा-
पादौ, चतुर्थः, पञ्चमाष्टमस्तुमान्मात्रावान् विश्लोकपादोऽस्ति । एतादृशविश्लेषणमादे-
विशिष्टमपि इत्यः पादाकुलकनामकं भवति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु (१)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म ह दि वि ल स ति॥

सर्वलघुच्छन्दसि (१) गोत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्य-
त्वात्तन्नाम नोक्तम् ॥

(१४६) शिखा विपर्यस्ताङ्गा ॥ ४८ ॥

सैव गोत्यार्या 'विपर्यस्ताङ्गा', यदा भवति तदा शिखाख्यां
लभते । अयमर्थः । यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्व-
गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यासभेदेन सञ्ज्ञादयमाह ।

(१४७) लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ॥ ४० ॥

'पूर्वश्चेत्' अर्द्धभागः, सर्वलघुर्नात्रिंशल्लकारो भवति, उत्त-
रश्च सर्वगुरुः, षोडशगकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म म प र म भि ल ष सि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह ।

१ भवति सतीति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

१ सर्वलघुनि च्छ डसीति खः. गः, पुस्तकान्तरञ्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
आ त्म ज्यो ति र्यो गा भ्या साद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ह द्वा दुः ख च्छे दं कु र्याः (१५) ॥

(१५८) गश्चेत् सौम्या ॥ ४१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः (१) सर्वगुरुः षोडशगकार-
श्चेद् भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशल्लकार एव, तदा सौम्या नाम
शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
सौ म्या ह ङिं दे हि स्ने द्वाद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दे हे स्मा कं मा न मु क्ता ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
श श ध र मु खि मु ख मु प न य (१) म म ह दि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥

(१५९) चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् (१) ॥ ४२ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे 'एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति,
द्वितीये चार्द्धे' 'एकत्रिंशत्,' तयोश्च 'अन्ते', द्वौ लकारावुन्मूल्य

१ पूर्वार्द्धभाग इति खः ।

२ मुखमुपनयेति खः, गः, पुस्तकान्तरञ्च ।

३ चूलिकैकात्रिंशदेकत्रिंशदन्ते इति खः ।

प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम च्छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्त-
विंशतिर्लघवोऽन्ते (१) गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-
त्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
र ति क र म ल य म रु ति शु भ श श-

गु०१
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म भि ह त^(१)हि म म ह सि म धु म म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र व स सि प थि क वि र हित क थ मि ह तु

गु०१
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
प रि ह त^(२)यु व ति र ति च प ल त या^(३) ॥

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते (१), चूलिकार्द्धमेकोन-
त्रिंशदन्ते गिति । तेषामुभयोश्चाप्यर्द्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता
भवन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

१ लघवोन्नेचेति खः, ग', पुस्तकान्तरञ्च ।

२ एकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्तीति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

३ शुचिशशभृति हतेति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

४ पथिक हतकरण कथमिदमपहृतेति खः,

५ युवतिरतिरपि नयतामिति खः, पुस्तकान्तरञ्च । युवतिरतिरनलसमिति गः ।

६ अन्ये पुनरन्यथेदं सूत्रमभिदधतीति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल मु ख-

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८, २९

रि त नि खि ल क म ल म ल य प व ने^(१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

ज न य ति म न सि^(२) श शि मु खि मु द-

गु०१

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८, २९

म ति श य मि ह म म म धु र य म धु ना ॥

अर्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञापनार्थ-
मिदमाह ।

(१५०) सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ॥ ४३ ॥

‘सा’ गुरुसङ्ख्या, वेदितव्या, ‘येन’ यावद्भिरक्षरैः, ‘लां’ लघूनां मात्राणां, ‘समाः’ समसङ्ख्याः, ‘ग्ल’, ‘न’, स्थः, अपितु न्यून-
सङ्ख्या एव । ‘ग्लः’, इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघु-
रूपत्वात्^(१) । अयमभिप्रायः, आर्यादिषु शास्त्रे यावत्प्रो मात्रा
उपपिदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासङ्ख्यं न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरु-

१ कमलकुवलयवने इति खः, पुस्तकान्तरम् ।

२ जनयति हृदोति मः ।

३ गुरुलघुरूपत्वादिति खः, पुस्तकान्तरम् ।

सङ्ख्या वेदितव्या, अवविष्टा लघुसङ्ख्या । तत्रायमुपयोगः, कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्यायां कति गुरवः सम्पद्यन्ते, कति वा लघव इति । तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्यायां मात्रासङ्ख्यायां चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यामपनीय^(१) तत्र येऽवशिष्यन्ते, तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव । शेषांस्तु त्रयोविंशतिलघूनुपदिशेत्^(२) । तद्यथा,

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
स्त	न	यु	ग	म	श्रु	स्ता	तं	स	मी	प	त	र-					
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३					
१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१					
५					५	५	५										
व	र्ति	हृ	द	य	शो	का	ग्रेः ।										
१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१										
३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	
च	र	ति	वि	मु	क्ता	हा	रं	व्र	त	मि	व	भ-					
२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४					

१ सङ्ख्यामपनयदिति खः पुस्तकान्तरञ्च ।

२ अस्याभिप्रायः स्पष्टमुच्यते, अस्यामार्थायां कति गुरवो लघव सन्तीति पृष्ठे प्रथमं तावत्तमार्थां लिखित्वा तस्याः सर्वासां मात्राणां गणानां कृत्वा तन्मात्रासङ्ख्या-पिण्डं पञ्चादौ कुचित् संस्थापनीयम्, पुनस्तस्या एवाक्षराणि गणयित्वा तदक्षरसङ्ख्या-पिण्डं मात्रासङ्ख्याया अधः स्थापनीयम् । ततो मात्रासङ्ख्यातोक्षरसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्तमार्थायां गुरवो भवन्ति । पुनरक्षरसङ्ख्यात एतदवशिष्टगुरुसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्त लघवो भवन्ति, एतत् क्रियया आर्यावैताञ्जीयादिगणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुपरिज्ञानं जायते ।

४८ ४९।४० ४१ ४२।४३ ४४।४५ ४६।४७

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

व तो रि पु स्त्री णाम् (१) ॥

कादम्बरी ।

४४ ४६ ४७ ४८ ४९ ४०

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः ।)

(१४१) वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । यदित जड्विभक्तमि-
ध्यामस्तद्वृत्तं विदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं
जातिरित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथाचोक्तम् “पद्यं
चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।” गायत्रगादौ छन्दसि

१ अष्ट्यामार्थायां सप्तपञ्चाशन्मात्राख्यलारिशद्वर्गाणि च सन्ति, तत्र सावासङ्-
ख्यातोच्चरसङ्ख्यायां विगतायां सप्तदशाङ्कोवशिष्यते, अतोऽस्यां सप्तदशगुरवः सन्तीति
ज्ञायते । पुनरुच्चरसङ्ख्यातः सप्तदशात्मकगुरुसङ्ख्यायामपनीतायां त्रयोविंशत्यङ्को
वशिष्यते, अतोऽस्यां त्रयोविंशतिलघवः सन्तीति निश्चयते । एवं सर्वत्र गणमादाच्छ-
न्दःसु गुरुलघुपरिज्ञानं कर्तव्यम् । उक्तार्थोक्तोपि प्रदर्शयते । यथा,

हार्याङ्कः ५७, मात्रासङ्ख्यात्मकः ।

हार्याङ्कः ४०, अक्षरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्कः ४०, अक्षरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्कः १७, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लम्बाङ्कः १७, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लम्बाङ्कः २२, लघुसङ्ख्यात्मकः ।

वर्त्तत इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघुक्षरविन्यासमिष्यते^(१) । पादेन संयोगात् पद्यं । यथा आर्यादिच्छन्दःस्वपि पाद-
व्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः ।
संयोगाभावात्^(२) तथाचोक्तम् । “एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं
गुरुलघुस्थितम्” इति ॥

(१४२) समर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समं' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षण
युक्तास्तत् समं वृत्तम्^(३) । शेषञ्च^(४) सञ्ज्ञानुरूपमेव । तच्चार्द्धं
समे^(५) यस्य तत् 'अर्द्धसमं' । सर्वावयवभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं
समं यस्य तत् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

(१४३) समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसङ्ख्याच्यते । तथैव गुणितं^(१) तावत्कृत्वः-
कृतं, उच्यते । एतदुक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्त-
सङ्ख्यायाः पिण्डे या सङ्ख्या निष्यद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्ध-
समं वेदितव्यं । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुः-

१ पादनियतमिति यावात्, संयोगधोरभावात् यथेति गः । पादयोः संयोगौ
तयोर्विरहाद्यथेति खः ।

२ पादसंयोगधोरभावादिति खः, गश्च ।

३ समवृत्तमिति पुस्तकान्तरम् ।

४ शेषमिति खः ।

५ तच्चार्द्धमिति खः ।

६ तावदङ्गुणितमिति गः ।

षष्टिरष्टमध्यायसिद्धा । तस्यां चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्धं समवृत्तसङ्ख्या सम्पद्यते । चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिश्च वृत्तानि^(१) । अङ्कतोऽपि ४,०८६ ॥

(१४५) विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्धसमं तावत्कृत्वःकृतं 'विषमं', भवति । एतदुक्तं भवति. अर्धसमवृत्तसङ्ख्या अर्धसमवृत्तसङ्ख्यैव गुणिता विषमवृत्त सङ्ख्या सम्पद्यते । एका कोटिः, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, सप्तसप्ति- सहस्राणि, हे शते षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि १,६७,७७,२१६ । समसमार्धसमोपचितं, अर्धसमं विषमञ्च यथाक्रमं समोपचितं समार्धसमाभ्याञ्च उपचितं वेदितव्यम्^(२) ॥

१ चतुर्विंशत्यक्षरात्मकस्य गायत्रीच्छन्दसश्चतुष्पादव्यवस्थायां पादाक्षराणि पङ्के व भवन्ति. तेषां वर्णप्रसारनियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे मर्यादादिसर्वलक्षणान्ताश्चतुष्पष्टि- रंशे भेदा जायन्ते । तेषां मध्यात क्रमव्युत्क्रमप्रकारेण कश्चिदपि भेदद्वयमादायाई समवृत्ते कर्तव्ये चतुःषष्टिसङ्ख्यायाश्चतुःषष्टिवारमावृत्तिः कृता भवति । एवं क्रिय माणे चतुःषष्टिसङ्ख्यैवैषा गुणिता भवति । तथा सति कत्यर्धसमवृत्तानि जाता नीति तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं तद्गुणनप्रकारेण प्रदर्श्यते । यथा,

६४, गुण्याङ्कौ.

६४, गुणकाङ्कौ, तव.

२५६, चतुर्भिश्चतुःषष्ट्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

३८४ पुनः षड्भिसङ्ख्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

४०८६ सङ्कलनाया जाताङ्काः ।

२ पुनः षण्णवत्युत्तरचतुःसहस्रसङ्ख्याकानामर्धसमवृत्तं भेदानां मध्यादिभिन्नलक्षण भेदचतुष्टयं भेदवयं वा पूर्वपूर्वैकभेदत्यागक्रमेणादाय विषमवृत्ते क्रियमाणे उक्त सङ्ख्यायास्तावद्द्वारमावृत्तिः कृता भवति, एवं क्रियमाणे उक्तसङ्ख्यैव सागुणिता भवति, तथा सति कति विषमवृत्तभेदा जायन्ते इति तत्सङ्ख्यानोभाये

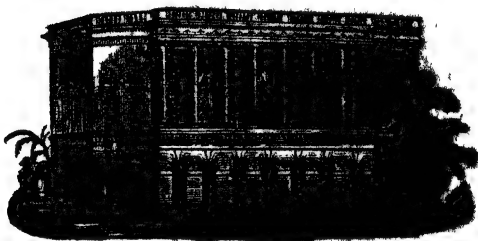
BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 258.

चिह्नसूत्रम् ।

CHHANDAH SUTRA

OF

PINGALA A'CHARYA.

WITH THE

COMMENTARY OF HALA YUDHA

EDITED BY

BANDEA VISHVANATHA SASTRI

REPRINTED

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS

A. BIBLIOTHECA INDICA

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

Rs

The first two Lectures of the Sāṁhitā of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Roer, Nos. 1 to 4, ...	2
Uttara Naishadha. Charita, by Śrī Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Roer. 12 Fasciculi, ...	7
Chaitanya Chandrodaya. Nāṭaka by Kavikarnapura. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. 3 Fasciculi, ...	1
Vāsavadattā, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa Edited by Professor F. E. Hall M. A. 3 Fasciculi, ...	1
The Mārkaṇḍeya Purāṇa. Edited by the Rev. K. M. Banerjea 7 Fasciculi, ...	4
The Elements of Pohty, by Kāmandakī Edited by Rājendralāla Mitra. 2 Fasciculi, ...	1

New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.

The Ś'ranta Ś'ūtra of A'svalāyana, with the Commentary of Gāngya Nārāyaṇa. Edited by Paṇḍita Rāmanārāyaṇa Vidyaratna 10 Fasciculi, ...	6
The Śaṅkara Vijaya of Anantānanda Giri Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapañchānana. 3 Fasciculi, ...	1
Vaiśeshika Darśana, with Commentaries of Śaṅkara Miśra &c Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapañchānana. 5 Fasciculi, ...	3
The Nyāya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyana Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapañchānana 3 Fasciculi, ...	1
Pāli Grammar, by Kācchāyana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi, ...	1
The Dasa-Rūpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1
The Aphorisms of Sāṁdilya with the commentary of Svapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ...	0
The Nārada Pañcāraṭra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2
The Kaushītaki Brāhmaṇa-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell. M. A. 2 Fasciculi, ...	1
The Kāvya-darsana of Śrī Daṇḍin. Edited with a Commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkavāgīśa. 5 Fasciculi, ...	3

(१५५) राश्वूनम ॥ ५ ॥

तद्विषमं वृत्तम्^(१) अईमम वा 'राश्वून' कर्त्तव्यम् । मूलराशिः
समुदायादपनेतव्य इति^(२) । कोटिरिका, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, त्रि
सप्ततिमहस्राणि, विंगत्युत्तरं गत, शुद्धविषमवृत्तस्य मङ्गुल्या ।

गणनप्रकारो यः षट्शतं यथा

१-१८	शान्तिः
२-४	गणकाङ्कः
५-१५	पञ्चमिर्गणिताङ्का
१६-२५	नवमिर्गणिताङ्का
	गुण्यनगुणनामयानांशेव स्थापयत
२६-८४	चतुर्विंशतिङ्का
८५-१०४	मङ्गुलवर्ग्योऽङ्काङ्का

तादृशमष्टमिमांशं यः पुस्तकान्तरपठस्य

अपनेतव्यमस्तीति पुस्तकान्तरम षट्शतगणिताङ्कमसुदायादप्यङ्कमसुदायादपः

नक्त इत्यर्थः तत्प्रकारो यथा

१-५५५-१०	तस्माद्गणिताङ्कमसुदायात्
५६-८०	तद्गुण्यङ्कमसुदायेपगतं
८१-१०४	तद्गुण्यङ्कमसुदायेपगतं

तस्य मूलमसुदायाविगता शुद्धविषमवृत्तमङ्गुलीति ज्ञापका मन्वा ।

पुनः ५६ तस्माद्गणिताङ्कमसुदायात्

५७ तद्गुण्यङ्कमसुदायेपगतं

५८ तद्गुण्यङ्कमसुदायेपगतं

तादृशमसुदायाविगता शुद्धविषमवृत्तमङ्गुलीति ज्ञापका मन्वा ।

अङ्कतः^(१) १.६७, ७३, १२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वाविंशच्चेति
शुद्धार्धसमसङ्ख्या^(२) ४०३२ । उभयशेषोऽयं राशूनमिति ।

(१४६) ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

गकारलकाराभ्यां यदृत्तं समाप्येत^(३) तत् समानी नाम ।
पादस्यानुष्टुब्बक्तमित्यतः (५।६) सूचात् मिहावलोकितन्याये-
नानुष्टुब्ग्रहणमनुवर्तते । तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्भिर्गकार-
लकारैः पूर्यते तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ ।
वासवोपि विक्रमेण यन्ममानतां न याति ।
२ ८ (१७१ ६२ १०८

ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ ।
तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत^(५) ॥

१ अङ्कतोपीति ख० ।

२ अङ्कतोपीति ग०, चिह्नितपुस्तकधिक पाठोक्तिः ।

३ समाप्यते इति ख०, ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अयोदाहरणमिति पुस्तकान्तरम् ।

५ अत्र ग्लिति समानीत्यनेन बाधानपादान्तस्य लघोर्गन्तं इति गुरुत्वं न भवति ।

अनुष्टुप्छन्दसः पादधटकीभूतानामष्टाक्षराणां वर्णप्रसारनियमेन प्रसारं क्रिय-
माणे सर्वगुर्वादिसर्वलघुन्ताः षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतभेदा जायन्ते, तेषां कतिपय-
प्रसिद्धभेदानामत्र प्रयोगोक्तिः, तत्र यो भेदो यत्र समायास्यति, तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं
पादस्थितलघुचराधोऽङ्कविन्यासं करिष्यामि । तत्र एकं दत्त्वा एकैकतेषु लघुङ्केषु
या सङ्ख्या निष्पत्स्यति, सैव तद्भेदज्ञापिका भविष्यति । एतन्निश्चयानुसारेणात्र लघु-
ङ्कसन्ध्ये कृते वासवोपीति श्लोकोऽष्टाक्षरप्रसारस्य एकसप्तत्युत्तरगततमभेदो भव-
तीति ज्ञायते । एवं सर्वचान्तरस्थले प्रसारभेदं प्रत्येत्य ।

अपिच ।

ओं नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय^(१) ।

दुष्टदैत्यमर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥

(१५७) लिंगिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

लकारगकाराभ्यां यद्वृतं समाप्येत^(२) तत् 'प्रमाणी' नाम ।
नारात्तमित्यपरे^(३) । तत्रोदाहरणम् ।

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।
सरोजयोनिरम्बरे रमातले तथाच्युतः ।
१ ४ (८६।१६ ६४)

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।
तव प्रमाणमोक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः^(४) ॥

(१५८) वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

आभ्यां समानोप्रमाणीभ्यां 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो
'वितान' नाम^(५) । अत्रोदाहरणम् ।

१ पापबन्धमोचनायति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ समाप्यते इति ख०, ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र पादाष्टाक्षराणां गुरोरनन्तर लघुर्लघोरन्तरगुणः, एव विन्यासद्वयभेदेन समानोप्रमाणोर्लक्षणमुक्तम् । यदि तेष्वेव गणविभागनियमेन तयोर्लक्षणं क्रियते चेत् तदा द्वौ गणौ एको गुणरेको लघुश्च सम्यग्यते । इममेव प्रकारमवलम्ब्य छन्दो-मञ्जरीद्वयप्रकाशकाराभ्यां तयोर्लक्षणमुक्तम्, सौ रजौ समानिका तु इति (६०), जासमानिका गलौ च इति (६०) प्रमाणिका जरौ लगाविति (६० ६०) ।

४ अष्टाक्षरप्रसारस्य षड्भीतिमोघं भेदः ।

५ पूर्वमेकस्य गुरोरनन्तरमेको लघुः, पुनरेकस्य लघोरनन्तरमेको गुरुः, एवं त्रयेण

५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।

तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।

४ ८ (२०५) ६४ ५०८

५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय^(१) ॥

द्वितीयञ्च ।

। . ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।

हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगममानम् ।

१ ८ १६ ६८ (५०)

। ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।

लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्द्धि वितानम्^(२) ॥

अन्यञ्च ।

५ ५ । १ ५ ५ । १ ५ ५ । १ ५ ५ । १ ५ ५ ।

कङ्कालमालभारिणं^(३) कन्दर्पदर्पहारणम् ।

१६ (८५) ६४

५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ।

संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम्^(४) ॥

लक्षणद्वयमुक्तम् । इदानीन्तु द्वयोर्गुणोरनन्तर द्वौ लघु द्वयोर्लघोरनन्तर द्वौ गुरु, एवमादि क्रमेण लक्षणमुच्यते अत इदं समानोपमाणीभ्यामन्यदेव जातमिति भावः ।

१ अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चोत्तरद्विशततमोऽयं भेदः । वितानलक्षणेन बाधाप्राप्तं गन्तं इति प्रादान्तस्य लघोर्गुणत्वं भवति ।

२ द्वयोर्गुणोरनन्तर द्वौ लघु, द्वयोर्लघोरनन्तर द्वौ गुरु, इत्येव क्रमेण गुरुलघु-विन्यासयुक्तं वितानमुक्तम्, इदम्, तद्विपरीतलक्षणविशिष्टं द्वितीयप्रकारकं वितानं बोध्यम् । अष्टाक्षरप्रसारस्य द्विपञ्चाशत्तमोऽयं भेदः । पूर्वस्त्रीकेऽप्रविष्टं वितानमि-त्येतच्छब्दोनामायं निवेशितम् ।

३ कङ्कालमालभारिणमिति ग० ।

४ अतः प्रादे प्रथमं द्वौ गुरु, तत एकलघोरनन्तरमेको गुरुर्वर्तते अत इदमन्यत्-

अपि च ।

तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्गुरभ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

ॐ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।
२ ४ ५ ५ १ २ ३ ३ ४

ॐ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
चित्रपदापि च भौगौ तेन गतार्थमिवैतत्^(१) ॥

किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारी वितानस्थानिक-
प्रकारतां ^(२) दर्शयति । अन्यथा वितानं भोगो इत्येव विद-
धात् ^(३) ॥

प्रकारक वितानं ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चाशोत्तरितमोय भेदः । तस्याः स्मरामीति
वृत्तमप्येतादृशमेव ।

१ भौगिति चित्रपदाग इति वृत्तरत्नाकरम् । चित्रपदा यदि भौगाविति इन्द्रो-
भङ्गुरी । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चपञ्चाशत्तमोय भेदः । पूर्वतोविभ्रमलक्षणमिदमप्यपर-
प्रकारक वितानं बोध्यम् ।

२ अनेकतामिति पुनःकान्तरपाठः । अष्टाक्षरप्रसारस्य यावन्तो भेदा भवन्ति, तेषां
यः कमपि भेदमादाय क्रियमाणः समानोपमाणीभ्यामन्यद्वृत्त विताननामकं विज्ञेयम् ।
तच्च चतुः पञ्चाशोत्तरद्विशतमङ्क्यापरिमितं भवत्यत एवास्यानेकप्रकारता सूत्रकारेण
दर्शिता । कैश्चिदस्य कतिपयाः प्रसिद्धभेदा नामान्तरेण व्यवहृता अपि वितान-
भेदा एव ते भवन्तीति बोध्यम् । यतः सूत्रकारेण समानोपमाणीभ्यामन्ये विताना-
ज्ञेयं व्यवहृताः ।

३ भौगौ इति ब्रूयादिति ख०, पुनःकान्तरपाठश्च । यदि चित्रपदा एकैव वि-

(१५९) पादस्यानुष्टुब् वक्तम् ॥ ८ ॥

पादस्येत्ययमधिकार आसप्तमाध्यायसमाप्तेः^(१) । अनुष्टुब्-
वक्तमिति च प्राक् पदचतुरूर्द्धादधिकृतं^(२) वेदितव्यम् ॥

(१६०) न प्रथमात् स्तौ ॥ १० ॥

प्रतिषेधार्थसूत्रमिदं । अत्र वक्तृजातौ पादस्य 'प्रथमात्'
वर्णादूर्द्ध्वं, सगणनगणौ 'न' कार्यौ^(३) ॥

(१६१) द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ ११ ॥

'द्वितीयचतुर्थयोश्च' पादयोः प्रथमादूर्द्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य
इत्युपदेशः ॥

(१६२) वान्यत् ॥ १२ ॥

सगणनगणाभ्यां 'अन्यत्' मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं 'वा'^(४) कर्त्तव्यम् ॥

तान, तदा वितान भौर्गावित्यनेनैवाल्स । किमर्थं वितानमन्यदित्यविशेषोक्त्यनुशरण-
मिति भावः ।

१ परिसमाप्तेरिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्राक् प्रतिपाद चतुर्द्वात् पदचतुरूर्द्धादधिकृतमिति ख० ।

३ प्रथमादक्षरादूर्द्ध्वं सकारनकारौ न कर्त्तव्याविति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अन्येषां षष्ठां मध्ये यत् किञ्चित् गणान्तरं प्रथमान्तरं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तर-
पाठः । त्रिकान्तरं कर्त्तव्यम्, अन्येषां षष्ठां गणानां मध्ये यत् किञ्चिद्गणान्तरं प्रथमान-
न्तरमिति ख० ।

(१६३) य चतुर्थात् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य 'चतुर्थात्' अक्षरा-
दूर्ध्वं यकारः (१) प्रयोक्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणम् (१) ।

ल०१ यगण यगणः ल० ल०१ यगणः यगणः गु०

१ १ ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ ५ ५

नवधाराब्धुसंमिक्तवसुधागन्धिनिःश्वासम्^(१) ।

१ २ १६ १५ ८ १२ ८ १ २ १६ १२ ०

गु०१ जगण यगण गु० ल०१ तगण यगण गु०

१ १ ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ ५ ५

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं^(४) मही^(५) कामयते वक्त्रम्^(६) ॥

२ ८ १६ १२ ० १ ८ १६ १२ ६

अन्येष्वप्युक्तम् ।

१ यगण इति ख० ग० च ।

२ प्रतिसिद्धगणतयान्यतत्तद्गणविशिष्टानां प्रत्येकमनुष्टुप्कन्दसामुदाहरणमित्यर्थः ।

३ अथ लुगन्धिनिःश्वासमिति क० । अथ लुगन्धिनिःश्वासमिति पुलकान्तरपाठः ।

४ किञ्चिदुन्नतघोणमिति क० किञ्चिदुन्नतघोणमिति ग० ।

५ महीमिति ग० पुलकान्तरपाठश्च ।

६ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमादक्षरात् परं सगणनगणौ नस्तः, अपि तु यगण-
जगणतगणा सन्ति । पुनर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पादप्रथमाक्षरात् परं रगणौ नास्ति,
यतो ल, अत इदं वक्त्रनामकमनुष्टुप्कन्दो ज्ञेयम् । शृष्टीलुगन्धिनिःश्वासम्, शृष्ट्य-
लुगन्धिनिःश्वासम्, इति पाठद्वयम्, न समजीनम् । अत्र प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य
रगणस्य सत्त्वात् । अत्रेदं स्मरणीयम्, समानीप्रमाणीभ्यामन्यतमं यं कस्येकमनुष्टुप्-
भेदमादाय क्रियमाणं वृत्तं विताननामकं भवति, द्वाभ्यां विभिन्नतुभिर्वा विभिन्न-
लक्षणेननुष्टुप्भेदैर्विरच्यमानं वृत्तं वक्त्रजात्यन्तर्गतमनुष्टुप्कन्दो भवतीति । एवं
मत्यनुष्टुप्कन्दो माव' हि विषमवृत्तं जायत इति बोध्यम् ।

अस्य प्रथमः पदोष्टाक्षरप्रकारस्य अष्टक्षराक्षरद्वयप्रकारतमो भेदः, द्वितीयः,

गु०१ भगणः यगणः ल०ल०१ भगणः यगणः गु०

५ ५ १ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ ५ ५

नीनीत्यलवनेष्टद्य चरन्त्यश्चार्हसंरावाः ।

(१५७) ४ ८ १६ १८ १ १६ १८

गु०१ भगणः यगणः गु० ल०१ भगणः यगणः गु०

५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५

रामाः कौशेयसंवोता प्रनृत्यन्तश्च^(१)कादम्बाः^(२) ॥

१६ (१७) १ १६ (१८)

तथा ।

गु०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः यगणः गु०

५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते^(३)प्रीतिः ।

४ १६ १८ ४, ८ १८ (१६)

विशतितम, तृतीयः सप्तविशतितमः चतुर्थ, षड्विंशतितमो भेदो भवति ।

१ प्रनृत्यन्तीव इति ख०, गु०, पुस्तकान्तरपाठयः ।

२ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमाक्षरात्परं भगणभगणौ न लः, अपितु भगणभगणौ खः, द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रगणोपि नास्ति, पुनरस्य चतुर्थ पादे चतुर्थादक्षरात्परं यथालक्षणं यगणोऽस्ति । अत इदं पूर्वतः किञ्चिद्विभिन्नलक्षण-संप्रजातीयं वक्त्रनामकमनुपच्छन्दो ज्ञातव्यम् । अस्य प्रथमः पादोष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशदक्षरशततमो भेदः, द्वितीयचतुर्थावष्टादशौ, तृतीयः सप्तदशो भवति । अत्रानुष्टुप् वक्त्रजातौ प्रतिपादाधः स्थितसैकाङ्गसन्दोष्टाक्षरप्रसारस्य तत्तद्भेदपरिज्ञापको भवतीति स्मर्तव्यम् । अन्यबाहुल्यभयात् तत्र तत्र पूर्ववत्लिखितम् ।

३ प्रायशः कुरुते इति ख० गु० च ।

गु०१ रगणः यगणः ल० गु०१ मगणः यगणः गु०

५ ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५

मातुर्मनो हरन्त्येव दीर्लालित्योक्तिभिर्बालाः (१) ॥

(१४६) ४ १६ १२८ १६ (१७)

इत्यादि ॥

(१६४) पथ्या युजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थादिति वर्तते । अत्र वक्त्रे 'युजः' पादस्य चतुर्थाद-
जरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्तं पथ्या नाम । यस्यापवादः ।
अत्रोदाहरणम्^(१) ।

गु०१ तगणः यगणः ल० गु०१ मगणः जगणः ल०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ।

नित्यं नीति निप्रसूस्य राज्ञो राष्ट्रं (२) न सीदति ।

(१४७) ८ १६ १२८ (२०६) १६ ६४, १२८

ल०१ यगणः यगणः गु० गु०१ मगणः जगणः गु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः^(३) ॥

१ २ १६ (२०) (८१) १६ ६४

१ अत्र प्रथमतोऽथोपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रगणोऽस्तीत्यत्र न निषेधोऽपि तु द्विती-
यचतुर्थपादयोरेव तन्निषेधः । अतोऽत्रानुष्टुप्-लक्षणं यथोक्तमस्ति ।

२ तत्रोदाहरणमिति ग० ।

३ राज्यमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र वक्त्रे लक्षणं पूर्वोक्तं वर्तते, पुनर्द्वितीयचतुर्थपादयोश्चतुर्थादक्षरात्परं य-
गणापवादको जगणोऽस्ति । अत्र इदं पथ्यावक्त्रं नामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । अस्मैव
ग्रन्थे पृ. बड्डशः प्रचारः । वक्त्रे लक्षणे सगणनगणरगणानां सर्वत्रैव पूर्वोक्तनिषेधः,
यगणस्य तु बाधकान्तरसञ्ज्ञासहिधावस्थिरतेति स्मर्यम् ।

(१६५) विपरीतैकीयम् ॥१५॥

उक्तलक्षणाद् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति^(१) ।

यथा ।

गु०? यगण जगण गु० गु०? मगण यगण गु०
 ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५
 भर्तुराज्ञानुवर्त्तिनी या स्त्री स्यात् मा स्थिरा लक्ष्मीः^(२) ।
 २ ५६ ६४/८३ १६ (१०)

गु०? यगण जगण गु० ल०? यगण यगण गु०
 ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५
 स्वप्रभत्वाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या^(३) ॥
 २ १६ ६४/८३ १२ १६ (२०)

(१६६) चपलाऽयुजो न् ॥१६॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्द्ध्व^(४) नकारो भवति, युक्पादे

१ उक्तलक्षणाद्विपरीता पथ्या भवतीत्येकीयमतम् । अयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो अकार कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति ख० । इय पथ्या विपरीतया सह एकीभवति । अर्थात् अयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो अकार कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ गृहे लक्ष्मीरिति ख०, ग० च ।

३ अत्र पूर्वोक्तवक्त्रलक्षणं यद्योक्तमस्ति, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो जगणोक्तिः, युक्पादे यगणोक्तिः । अत इदं विपरीतपथ्यावक्त्रनामकमनुपच्छन्दो बोध्यम् । पूर्वलक्षणे अयुक्पादे चतुर्थाक्षरान्तरं यकारस्थितिर्युक्पादे जगणावस्थितिश्चक्ता, तदेवात्र विपरीत्येन वर्त्तते ।

४ चतुर्थादक्षरादूर्द्ध्वमिति ख०, ग० च ।

य एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सानुष्टुब्धक्ता । अत्रोदाहरणम् (१) ।

गु०१ द्यगणः नगणः गु० गु०१ द्यगणः द्यगणः गु०

S S S S S S S S

क्षीयमाणायदशना वक्तुनिर्मासनासाया ।

2 1994) 95 96 97 (98)

गु०१ यगणः नमणः गु० स्त०१ यगण यगण गु०

कन्यका वाक्यचपला भवते^(१) धूर्त्तसौभाग्यम् ^(२) ॥

२ (११५) १६ २२ ६५ १ २ १/२ (२०)

(१६०) विपुला युगलः सप्तमः ॥ १७ ॥

अधिकारोऽयम् । य चतुर्थादित्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते (४)
यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम (५) ।
ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् (६) पुनरुक्तमेतत् । नैवं । विपुला-
वर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात् तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन

१ तवोदाहरणमिति ख० ।

२ लभते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ पूर्वोक्त वक्त्रलक्षणमस्ति, पुनरयुक्तादे चतुर्थादक्षरात्परं यमणापवाद-
को नगण्योऽस्ति, अत इदं अपलावक्त्र नामकमनष्टृष्टन्धो ज्ञेयम् ।

४ यकारे छते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ नाम सानुष्टु बिति ख०, ग० य ।

६. पथ्यालक्षणे युक्तादे चतुर्थादक्षरात् परं जगत्सिद्धिः, तथासति सप्तमी।
वर्षो लघवेवायाति, अतः पथ्यालक्षणान्मूर्तत्वमिति भावः

(१६८) भौ नौ च ॥ १८ ॥

सर्वतः सैवतस्येति निवृत्तम् । चपलाऽयुजो नित्यस्माद्^(१)
 अयुग्रहणमनुवर्त्तते । विपुला युगलः सप्तम इति सर्वमनु-
 वर्त्तनोमम्^(२) । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकारं
 बाधित्वा भकाररेफनकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ
 विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।

ल०१ रगणः म०(ल०७)ग० ल०१ सगणः ज०(ल०७)ग०
 १ ५ १ ५ ५ १ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ^(१) ।
 १ ४ ३२ ६४(१०२) १ १६ ६४(८२)

ग०२ रगणः म०(ल०७)ग० ग०१ जगणः ज०(ल०७)ग०
 १ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 इन्दोवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे^(४) ॥
 ४ ३२६४(१०१) २ ८ १६ ६४(८१)

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे

१ अयुजो नित्यतस्मादिति ख० ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ सर्वमनुवर्त्तते इति पुलकान्तरपाठः । अत्र विपुलावर्गे युक्पादे सप्तमवर्णा
 लघुरेव कर्तव्यः, अयुक्पादे तु तत्र वैकल्पमिति स्मर्तव्यम् । एतर्था युजोः पादयोः
 सर्वत्र अयुजोः कुत्रचिदेव सप्तमाक्षरोपरि स्थापितं (ल०७) एतच्चिह्नं तत्र तत्र
 द्रष्टव्यम् ।

३ स्मितज्योत्स्नावभासिनीति ग० ।

४ अत्र वक्त्रलक्षणं सर्वं वर्त्तते, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं यगणापवादको
 भगणोक्तिः, अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो बोध्यम् । अत्रायुक्-
 पादे उभयव भगणस्य सञ्ज्ञात् जातिपक्षीयं भविपुलोदाहरणमिदमिति निश्चेतव्यम् ।

पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथाच महा
कवीनां प्रयोगाः ।

ल०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

१ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५

वटे वटे तैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः ।

१ ४ १०२ ३२६४ २ १६ ६४ (८०)

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ १ ५

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः (१) ॥

२ १६ १२० ४ ८ ४६ ६४ (८०)

गु०१ भगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५

देवः स जयति श्रोमान् दण्डधारी महीपतिः ।

४ ८ १६ २० २ १६ ६४ (८०)

गु०१ रगणः भ० (ल०७) गु० गु०१ जगणः ज० (ल०७) ल०

५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५

यस्य प्रसादाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति (२) ॥

४ ३२ ६४ (१०१) २ ६४ ८ १६ (१२८) १२८

१.२, सर्वं गतो जनार्दन इति क. चिह्नितपुस्तकपाठस्तु न सम्यक् । तत्र युक्तपाद-
प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य रगणस्य वर्तमानत्वात् । अत्र एतद्वधे वक्त्रादिलक्षण-
मस्ति, पुनरेकस्य प्रथमे पादेऽपरस्य तृतीये चतुर्थादक्षरात् परं भगणो वर्तते ।
अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्कन्दो भवति । अस्मिन् एतद्वधे
प्रथमे तृतीये चायुक्तादे भगणस्य सत्त्वाद् व्यक्तिप्रतीयमिदं भविपुलोदाहरण-
निमित्तं ज्ञातव्यम् ।

ल०१ रगणः भ०(ल०७) गु० ल०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 १ ५ १ ५ ५ १ १ ५ १ ५ ५ १ १ ५ १ ५

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ।

१ ४ ३२ ६४(१०२) १ ८ १६ ६४(६०)

गु०१ रगणः भ०(ल०७) गु० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५

नारायणं स्तौमि सदा भक्तानां भयनाशनम्^(१) ॥

४ ३२ ६४(१०१) ८ १६ ६४(८६)

इत्यादि । इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ रगणः रगणः गु० ल०१ भगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं रथाङ्ग धरमीश्वरम्^(२) ।

४ ३२ ३७ १ ४ ८ १६ ६४(६४)

गु०१ रगण रगणः गु० ल०१ यगण ज०(ल०७) गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्रयीं तनुम्^(३) ॥

४ ३२(३७) १ २ १६ ६४(८४)

अक्तिपक्षे प्रथमे पादे ।

१ अथ वक्त्रादिलक्षणं वर्तते, पुनः प्रथमद्वितीययोर्भयोः पादयोस्तुर्थादक्षरात्परं भगणोक्तिः अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् वृत्ते प्रथमद्वितीययोर्भयोर्गणयुक्तपादयोर्भगणस्य सत्त्वाज्जातिप्रचोयमिदं भविपुलोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ।

२ रथाङ्गधरमच्युतमिति ख०, ग० च ।

३ प्रभजामि त्रयीं तनुमिति पुस्तकान्तरपाठः । अथ वक्त्रादिलक्षणमस्ति, पुनर्युक्तपादयोस्तुर्थादक्षरात् परं रगणो वर्तते, अत इदं रविपुलापूर्वकं वक्त्रनामक-

ल०१ रगणः रगण गु० गु०१ मगणः ज० ल०७)गु०

१ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम्^(१) ।

१ ४ (३८) ३२ (८१) १६ ६४

ग०१ मगणः यगणः ल० गु०१ जगणः ज० ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिवम्बवत्^(२) ॥

(१४५) १६ १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

तृतीये पादे ।

गु०१ यगणः यगण गु० गु०१ तगणः ज० ल०७)गु०

५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

कामिनीभिः सहप्रोतिः कस्मै नाम^३ न रोचते ।

२ १ (१६) (८६) ८ १६ ६४

ल०१ यगणः रगण ल० गु०१ जगणः ज० ल०७)गु०

१ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यदि न स्याद्वारिवोचि चञ्चलं हतजोवितम्^(४) ॥

१ २ (१६४) (३२) १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं नकार विपुलोदाहरणम् ।

मनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथमतृतीयथोरुभयोरपि पादयोश्चतुर्थाक्षरात् परं रगणस्य वर्तमानत्वाज्जातिप्रक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

१ वाग्देवता गुरुमिति ख० ग० च ।

२ अत्र वक्त्रादिलक्षणमस्ति, पुनः प्रथमे पादे चतुर्थाक्षरात् परं रगणो वर्तते. अत इदमपि रविपुलापूर्वकं वक्त्रं नामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथम एव एकस्मिन्नुक्तपादे चतुर्थाक्षरात्परं रगणस्य सत्त्वाद्वाक्तिप्रक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

३ कस्य नामेति ख० । कं वैनमेति ग० ।

४ हतं जोवितमिति ख०, पुनःकान्तरपाठश्च । अत्र वक्त्रादिलक्षणमस्ति पुनः

गु०१ रगणः नगणः गु० गु०१ यगणः जगणः (ल०७) गु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 यस्या विभाति विपुला मन्मथस्थानपिण्डिका^(१) ॥
 (११७) ४ १६ २५ ६४ २ १६ ६४ (८२)

गु०१ यगणः नगणः गु० गु०१ तगण जगणः (ल०७) गु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 या चतुःषष्टि-चतुरा सा स्त्री स्यान्नपवक्त्रभा^(२) ॥
 २ १६ २२६४ (११४) ८ १६ ६४ (८२)

तथैव^(३) भारविः ।

ल०१ मगणः नगण गु० ल०१ तगण जगणः (ल०७) गु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 युयुत्सेनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।
 १ (११) ४ १६ २२६४ १ ८ १६ ६४ (८०)

भुतार्थे पादे चतुर्थादक्षरात् पर रगणो वर्तते, अत इदमपि रविपुलापूर्वकमनुष्टुप्-
 कन्दो भवति । अस्मिन् दृष्टं तृतीये एव एकस्मिन् अयुक्पादे रगणस्य सत्त्वाद्गति-
 पक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति ज्ञेयम् ।

१ पाठिकेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणा भवन्तीति तेषु निपुणंति, ख० ग० पुलकान्तरपाठश्च ।
 अत्र वक्त्रादिलक्षणमस्ति, पुनः प्रथमतृतीयपादयोश्चतुर्थादक्षरात् पर नगणो
 वर्तते, अत इदं नविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्कन्दो भवति । अस्मिन् दृष्टे
 उभयस्मिन्नयुक्पादे नगणस्य सत्त्वाज्जातिपक्षीयमिदं नपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।
 युयुत्सेनेवत्यपि जातिपक्षीयं नविपुलोदाहरणम् । अत्र युयुत्सेनेव इत्यत्र युयुत्सेनेव
 इति ख०, ग०, चिह्नितपुलकपाठः ।

३ अत्रैवेति ख०, ग० पुलकान्तरपाठश्च ।

ल०१ गगणः नगणः गु०गु०१ जगणः ज०(ल००)गु०
 १ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवल्कले ॥
 १ ४ १६ २२६४(११८) २ ८ १६ ६४(८१)

व्यक्तिपक्षे कालिदासः ।

ल०१ गगणः नगणः गु०गु०१ गगणः ज०(ल००)गु०
 १ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
 १ १६ २२६४(११४) १६ ६४(८१)

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ल००)गु०
 ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 तस्य धर्म्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना^(१) ॥
 २ ८ १६ (२०) ८ १६ ६४(८८)

तथाच ।

ल०१ जगणः यगणः गु०गु०१ तगणः ज०(ल००)गु०
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् संश्रमितारिभिः ।
 १ २ ८ १६ (२८) ८ १६ ६४(८८)

१ वक्त्रादिसङ्घट्टकस्य नविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यास्यानुष्टुप्छन्दस एक
 स्त्रिंशेव प्रथमे अयुक्तादे चतुर्थादवगात्पर नगणस्य विद्यमानत्वाद्गतिपक्षोय न-
 विपुलोदाहरणमिति बोध्यम् । तवमन्त्रेति वृत्तमपि व्यक्तिपक्षीयमेव ।

गु०१ भगणः नगणः गु०गु०१ जगणः जगणः(ल००)गु०
 ५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ । ५ । । ५ । ५

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलब्धभिदः शराः ॥

१६ १२६४(११३) २ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ भगणः तगणः गु०ल०१ भगणः ज०(ल००)गु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । । ५ । ५

वन्दे देवं^(१) सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।

(६५) ६४ १ ४ ८१६ ६४(८४)

गु०१ भगणः तगणः गु०ल०१ भगणः ज०(ल००)गु०
 ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ । । ५ । ५

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम्^(१) ॥

४ ८(००) ६४ १ ४ ८ १६ ६४(८४)

व्यक्तिपक्षे ।

गु०१ रगणः तगणः गु० गु०१ जगणः ज०(ल००)गु०
 ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ । । ५ । ५

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।

४ ६४(६८) २ ८१६ ६४(८१)

१ देवदेवमिति क० ।

२ खट्वाङ्गधरं शङ्करं चन्द्ररेखाशिखामणिमिति ख० । पुष्कान्तरपाठश्च । वक्त्रा-
 दित्युक्तस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रा नामकस्यानुष्टुप्छन्दसोऽस्योभयोरप्युक्ताद-
 योऽल्लगणस्य सञ्ज्ञाजातिपक्षोऽयं तविपुलोदाहरणमिदमिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ भगणः यगणः ल० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे^(१) ॥

१ १६(१४६) १२८ ८१६ ६४(८६)

तथान्येषामपि प्रयोगः ।

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः ।

२ ८१६ (२७) २ १६ ६४(८६)

गु०१ भगणः तगणः ल०ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ १ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ^(१) ॥

४ ८१६ ६४१२८ १ २ १६ ६४(८६)

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा ।

४ १४) २ ८०)१६ ६४

१ वक्त्रादिलक्षणविशिष्टस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसो-
 स्यैकस्मिन्नेव प्रथमे अयुक्तापादे तगणस्य सत्त्वाद्गुणित्वाच्चोयं तविपुलोदाहरणमिदमिति
 ज्ञातव्यम् । लोकवदितिष्टतस्य तृतीयं एव पादे तगणस्य सत्त्वात्तदपि व्यक्तिपक्षोयं
 तपविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिलक्षणव्युक्तस्य तविपुलापूर्वस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्य एकस्मिन्नेव
 तृतीयेऽयुक्तापादे तगणस्य यत्तमः सत्त्वाद्गुणित्वाच्चोयं तविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

गु०१ रगणः मगणः ल० गु०१ मगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

स्त्रीलोकदृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधमः^(१) ॥

४ (१३४) १२८ (८५) १३ ६४

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः ।

ल०१ रगणः मगणः गु० ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५

मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

१ ४ (६) १ २ (८४) १३ ६४

गु०१ यगणः यगणः गु० ल०१ मगणः जगणः(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः^(२) ॥

२ १३ (१६) १ (८०) १३ ६४

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ल०७)गु०

— — — — —
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ १ ५

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्यतिम् ।

१ ४ (६) (८६) ८ १३ ६४

१ वक्त्रादिलक्षणयुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोऽस्योभयपि-
 न्नेवायुक्पादे मगणस्य वर्णमानत्वाज्जातिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिलक्षणयुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोऽस्य एकपि-
 न्नेव प्रथमे आयुक्पादे मगणस्य सत्त्वाद्गतिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।
 अथ प्रदोष इतिष्टनमध्येताश्चमेव । अदूरवर्तिनीं, स्थाघ्रज्ञाग्राग इतिष्टनद्वयस्य तृतीय-
 पादे एव चतुर्थादचरात् परं मगणस्य सत्त्वात्तदपि व्यक्तिपक्षीयं वक्त्रादिलक्षणयुक्तं
 मविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति ।

गु०१ तगणः यगणः गु० ल०१ यगणः जगणः (ल०७)गु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

सूनुः सुनृतवाक् स्रष्टुर्विममर्जार्जितश्रियम् ॥

८१. (०५) १० १६ (८४) ६४

तृतीयपादे ।

ल०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः जगणः (ल०७)गु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

अदूरवर्त्तिनीं मिडि राजन् विगणयात्मनः ।

१ ४ १६ (८२) १८ ८५ १६ ६४

ल०१ रगणः भगणः गु० गु०१ जगणः ज० ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५

उपस्थितेयं कल्याणो नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥

१ ४ (६) २ (८१) ८१, ६ ६४

गु०१ भगणः यगणः गु० गु०१ भगणः ज० (ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५

श्वाधस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

१६ (१७) (८१) १६ ६४

ल०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः जगणः (ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया हिरण्मयी ॥

१ ४ (६) २ (८२) १६ ६४

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा,

ल०१ भगणः यगणः गु० ल०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 । ५ । । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

जिते तु^(१) लभते लक्ष्मीं मृते चापि वराङ्गनाः ।

१ ४ ८१६ (२०) १ (६०) ८ १६ ६४

ल०१ यगणः सगणः गु० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 । । ५ ५ । । ५ ५ ५ ५ ५ । । ५ । ५

क्षणाविध्वसिनि काये^(२) का चिन्ता मरणे रणे ॥

१ २ १६ ८२ (४२) (८२) ८१६ ६४

सङ्कोर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम् ।

ल०१ सगणः नगणः गु० ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 । ५ ५ ५ । । ५ । । ५ ५ । ५ । ५

क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्य विघ्नता^(३) ॥

१ ११४ । १६ २२ ६४ १ २ (८४) १६ ६४

ल०१ यगणः भगणः गु० ल०१ सगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 । ५ । ५ ५ । । ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम्^(४) ॥

१ ४ (१०२) २२ ६४ १ (८२) १६ ६४

१ जितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ क्षणाविध्वसिनी कार्यति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अथ सविपुलालयाघाताद्भैष
 पाठः समादरणीयः । वृत्तेस्मिन् तृतीये पादे एव चतुर्थादक्षरात्परं सगणस्य मत्वा-
 द्वाक्तिपक्षोऽयं वक्तुं दिक्षु क्षणयुक्तं सविपुलापूर्वकं वक्तुं नाम कमनुष्टुप्छन्दो भवतीति ।

३ निघ्नतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ प्रथमे एवायुक्पादे चतुर्थादक्षरात्परं नगणस्य सत्त्वाद्वाक्तिपक्षोऽयं नविपुलोदा-

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाश्चानुकोटिशः काव्येषु
दृश्यन्ते । सर्व्वामां विपुलानां चतुर्थी वर्णः प्रायेण गुरुर्भवती-
त्याम्नाय ।

(१६९) प्रतिपादं चतुर्बुद्ध्यापदचतुर्बुद्धिम् ॥१८॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धियतुर्वृद्धिः । अनुष्टुभः पादादूर्द्ध्वं प्रति-
पादं चतुरक्षरवृद्धा (१) यदुक्तं निष्पद्यते तत् पदचतुर्बुद्धि-
नाम् । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

तत्तत्कदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतचैतन्यः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

पदचतुर्बुद्धिं न चलति पुरुषः पतति सहस्रैव ॥

अत्र गुरुलघुविभागा नश्यते ।

हरणमिदं । पुनरुत्तीये एवायुक्पादे तस्मात् परं भगणस्य सत्त्वाद्वाग्राप्तिपक्षीयं भविष्य-
लोदाहरणमिदं भवति । एव चेत् न भविष्यत्पूर्वकं वक्तॄनामकमनुष्टुप्कृत्य इदमित्य-
मस्य नामनिर्देशः कर्तव्यः । गणद्वयघटितविपुलावत्त्वात्सङ्कीर्णविपुलैर्यम् ।

१ वृद्धिः कर्तव्यतिवचनसमामर्थ्यात् प्रथमे पादे वृद्धिर्न प्रसज्यते, अपितु द्वितीयादा-
वैव । तथाच प्रथमः पादश्चानुष्टुभोष्टाक्षरा एव स्थापनीयः । द्वितीये पादेष्टाक्षरेभ्य-
ऊर्द्ध्वं चतुरक्षरवृद्धिः कर्तव्या, तृतीये द्वादशाक्षरेभ्यः परं, चतुर्थे षोडशाक्षरेभ्यः परतश्च ।
एतज्ज्ञापनार्थं तत्र तत्र पदचतुर्बुद्ध्यानुदाहरणशिरसि कृताङ्गविन्यासस्याष्टद्वाद-
श षोडशाक्षरेभ्यः परं पुनरेकादिकचतुर्णामङ्गानामवृत्तिर्द्रष्टव्या । अस्य चतुर्णां पादानां
वैषम्याद्विषमवृत्तिमिदम् ।

(१००) गावन्त आपोडः ॥ २० ॥

गकारो द्वावस्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां^(१), तत् पदचतुर्द्वन्द्व-
मापोडसञ्ज्ञकं भवति । अस्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्व-
मभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

कुसुमितसहकारे, हतहिममहिमशूचिशशङ्के ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४

प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः^(२) ॥(१०१) आदौ चत्^(३) प्रत्यापोडः ॥ २१ ॥

गकारो द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां^(४) पादानां, तदा तत्
पदचतुर्द्वन्द्वं प्रत्यापोडसञ्ज्ञं भवति । अत्रापि पूर्व्ववत् शेषाणां
लघुत्वमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

कूजन्मधुकरकलरवकृत-जनधृति,

१ चतुर्णामपि पादानामन्ते द्वौ गकारौ चेद्भवत इति ग, चिह्नितपुलकपाठान्तरम् ।
२ अत्र पदचतुर्द्वन्द्वलक्षणं वर्तते, पुनः प्रतिपादान्ते द्वौ गुरु चयौ लघवः सन्ति,
अत इदमापोडनामकं पदचतुर्द्वन्द्वं इत्युच्यते ।

३ गावादौ चेदिति क, चिह्नितपुलकधृतसन्दिग्धपाठान्तरम् ।

४ चतुर्णामपीति ख० ग० च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततस्तति^(१) ॥

(१०२) प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२२॥

चकारोऽन्त इति समञ्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्द्वयान्ते
आदौ च यदि गकारो भवतस्तदा प्रत्यापीड एव भवति^(२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पातुं रक्षमि सततमभिलषति मनो मे,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम्^(३) ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति ।

(१०३) प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२३॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानञ्च ।

१ अतः पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादादौ द्वौ गुरु, इतरे लघवः सन्ति,
अतः इदं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं बन्धो ज्ञेयम् ।

२ तदा तदपि प्रत्यापीडो भवतीति ग० ।

३ अतः पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादस्यादावन्ते च द्वौ द्वौ गुरु,
मध्ये लघवश्च सन्ति । अतः एवेदमपरप्रकारकं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं
बन्धो विज्ञेयम् ।

तदेव पदचतुर्द्वन्द्वं प्रथमस्य^(१) विपर्यासे मञ्जरीलवल्गुमृतधारा-
भिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी ।
प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली । प्रथमस्य चतुर्थेन विप-
र्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जरीदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

मिलदलिचक्रचञ्चपरिचुम्बितकेसरा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

कोमलमलयवातपरिनिर्जिततरुशिखरस्थिता^(२) ॥

लवल्गुदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

विरहविधुरहृणकाङ्गनाकपोलोपमं, परिणतिधरं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

पीतपाण्डुच्छवि^(३) ।

१ प्रथमस्य पादस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तद्विशिष्टसि स्थितेति ग० । अत्र पदचतुर्द्वन्द्वलक्षणवन् पादाः सन्ति, पुन
पदचतुर्द्वन्द्वस्याष्टाक्षरः प्रथमः पादोऽत्र द्वितीयः, पुनस्तस्य द्वादशाक्षरो द्वितीय
पादोऽत्र प्रथमः । इत्थं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन सहाच विनिमयोऽस्ति, तृतीय
चतुर्थपादौ तु पदचतुर्द्वन्द्ववद्वापि वर्ततः । अत इदं पदचतुर्द्वन्द्वं मञ्जरीनामा
हन्दो भवति ।

३ हृणकानाकपोलावदातपरिणति अक्षरपीतपाण्डुच्छवीति ग० ।

(१०४) उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्मौ ज्गौ, भ्नौ

ज्लौ ग्, स्जौ स्जौ ग् ॥ २४ ॥

पाद इति प्रकृतमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमे पादे सकारजकार-
सकारलकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति । द्वितीये पादे नकार-
सकारजकारगकारैर्दशैव । तृतीयपादे भकारनकारजकार-
लकारगकारैरेकादशैव । चतुर्थे पादे सकारजकारसकारजकार-
गकारैस्त्रयोदशैव । तदुत्तमुद्गता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः ग०

— — — — —
। । ५ । ५ । । । ५ । ५ । । । । ५ । ५ । ५

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः नगणः जगणः ल० ग० सगणः जगणः सगणः जगणः ग०

— — — — —
५ । । । । । ५ । । ५ । । ५ । ५ । । । ५ । ५ । ५

हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्कुलोद्गता^(१)॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

चतुर्थपादोऽयं प्रथमः, अष्टाक्षरस्तस्य प्रथमः पादोऽयं चतुर्थः, इत्थं प्रथमस्य चतुर्थेन सह
विनिमयो वर्तते, द्वितीयतृथौ तु दशोक्तस्यानस्यौ कः, अत इदं पदचतुष्टयं मन्त्र-
धारानामकं ज्ञेयो बोध्यम् ।

१ अत्र प्रतिपादेत्ताः सगणादय उपरि विन्यस्ताः । प्रत्येकपादाक्षरसङ्ख्याणि-
र्देशकाद्याङ्का अधो निवेशिताः । यत्रैकतः पुनरावृत्तिर्दृश्यते तत्पूर्वाक्षरे पाद-
समाप्तिर्ज्ञातव्या । विषमवृत्तिमिदमक्षरतो मन्त्रतयातः परञ्च सर्वत्र तज्ज्ञेयम् ।
अस्योद्गताच्छन्दसखलारः पादा दशैकादशयोद्गताक्षरप्रकारस्य भेदविशेषा बोद्धव्याः ।
कः कतमो भेद इति नूदिदृक्प्रियया अनुवृत्तवत् ज्ञातव्यं सर्वत्र । पादसङ्ख्याबोध-

यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः समाप्यते । उद्गतामिति कर्मणिभक्तिप्रवणात् पठेदित्यध्याहार्यम् । एकत इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः । उपस्थितप्रक्षुपितं पृथगाद्यमित्यतः सिंहावलीकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्त्तनीयम्^(१) । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् । एकत इति व्यञ्जने पञ्चमी ॥

(१७५) तृतीयस्य सौरभकं नौ भगौ ॥ २५ ॥

तृतीयस्येति ग्रहणात्तस्या उद्गताया एव अन्ये त्रयः पादा गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु त्रिशेषः । तृतीये पादे रेफनकारभकारगकारैर्दृग्गच्छन्तानि भवन्ति^(२), तत् सौरभकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगण ल० नगणः सगणः जगणः ग०
 १ १ ३ १ ३ १ १ ३ १ १ १ १ १ ३ १ ३ १ ३

विनिवारितोपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

रगणः नगणः भगणः ग० सगणः जगणः सगणः जगणः ग०
 ३ १ ३ १ १ ३ १ १ ३ १ ३ १ १ १ ३ १ ३ १ ३

एतदेव तव सौरभकं, यदुद्गीरितार्थमपि नावबुध्यते^(३) ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

काङ्क्षविन्यासेन स्थानाभावादुद्गीष्टाङ्का नाचान्यपि न्यलाः । अत्र स्त्री स्त्री इति वाचाच्छ्रिमन्तो चेत्यत्र चक रस्य गन्तो इति गुरुव न भवति ।

१ आद्यग्रहणमनुवर्त्तते इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उद्गतायां यदा तृतीये पादे रगणनगणभगणगा इत्येते भवन्तीति ग० ।

३ नावबुध्यते इति ग० पुलकान्तरपाठश्च । अत्र तृतीयपादवर्जिता अन्ये पादा

(१७६) ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तस्या एवोक्ततायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा
ललितं नाम वृत्तम्^(१) । तत्रादाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः स० नगणः सगणः जगणः गु०

— — — — —

। । ५ । ५ । । । ५ । । । । । ५ । ५ । ५

सततं प्रियम्बदमनूनममलहृदय गुणोत्तरम्^(२) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः नगणः सगणः सगणः सगणः जगणः सगणः

— — — — —

। । । । । । । । ५ । ५ । । ५ । ५ । । । ५

सुललितमतिकमनीयतनुं पुरुषं त्यजन्ति न तु जा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

जगणः गु०

— — —

। ५ । ५

तु योषितः^(३) ॥

१० ११ १२ १३

उक्तलक्षणक्रान्ताः, तृतीयस्तु रगणनगणभगणगुरुभिरुपेतः । अत इदं
सौरभक नाम छन्दो बोध्यम् ।

१ ललित नाम छन्द इति ग० ।

२ गुणोन्नतमिति ग० ।

३ अत्र तृतीयपादरक्षिता अन्ये पादा उक्तलक्षणक्रान्ताः, तृतीयपादश्च ननस-
सैरुपेतोऽस्ति, अत इदं ललितनामक छन्दो बोध्यम् ।

(^{१००}) उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्मौ उभौ गौ, स्त्री

जौ ग्. नौ स्, नौ न् ज्यौ ॥ २७ ॥

यत्र प्रथमे पादे सकारसकारजकारभकारा गकारौ च भवतः,
द्वितीये सकारनकारजकाररेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ
सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकारसकारौ च(^१), तदुपस्थित-
प्रचुपितं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगण जगण भगण गु०गु० सगणः नगणः
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५ । । ५ । । ।
 रामाकामकरेणुका(^१) मृगायतनेत्रा, हृदयं हरति
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

जगणः रगणः गु०

१ ५ । ५ । ५ ५
 पयोधरावनम्रा ।
 ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 । । । । । । । ५ । । । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 ह्यमतिशयसुभगा, बहुविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

१ यत्र प्रथमे पादे सगणसगणजगणभगणा गकारौ च भवतो द्वितीये सगण-
नगणजगणरगणा गकारश्च तृतीये नगणौ सगणश्च चतुर्थे त्रयो नगणा जगणयगणौ
च भवत ग० ।

२ कामबल्लिकेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । कामकरेणकेति ग० ।

पृथगाद्यमिति उद्गतामेकत. पठेदित्यनुवृत्तिनिरासार्थम्^(१) ।
अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥

(१०८) वर्द्धमानं नौ स्त्री न्मौ ॥२८॥

तृतीयस्येति वर्त्तते^(२) । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य
पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकारनकारौ पुनर्नकारसकारौ^(३)
च भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः जगणः भगणः ग०ग०
विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी

सगणः नगण जगणः रगण ग०
हरिणोशिग्रुनयना नितम्बगुर्वी ।

नगणः नगणः सगणः नगण नगणः सगणः
मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना

नगणः नगण नगणः जगणः यगणः
जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षौ^(४) ॥

१ पठेदित्यनुवृत्तिशङ्कानिरासार्थमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरप्राठय ।

२ तृतीयस्येत्यनुवर्त्तते इति ग० ।

३ यदा नगणौ सगणनगणौ नगणसगणौ भवति ग० ।

४ अस्य तृतीयपादभिन्ना अन्ये पादा उपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्ताः, तृतीय-

(१०६) शुद्धविराडृषभं त्र्यः ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेव^(१) उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
तकारजकाररेफा^(२) भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं
भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः नगणः जगणः भगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः^(३)

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 । । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५
 शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

तगणः जगणः रगणः
 ५ ५ । । ५ । ५ । ५
 पीनोरुनितम्बशालिनी

नगणः नगणः नगणः जगणः रगणः
 । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम्^(४) ॥

पादस्तु मनसमनसयुक्तोऽस्ति, अत इदं वर्द्धमानं नाम चन्दो भवति । अक्षरतो
गणतश्च विषमवृत्तमिदम् ।

१ तस्मिन्नेवेति ग० ।

२ तमगजमहरमहा इति ग० ।

३ मनोहरमूर्तिरिति ख०, ग०, पुस्तकाकरपाठश्च ।

४ अथ तृतीयावस्थायां उपस्थितप्रचुपितसङ्गहाताः, तृतीयस्तु तजरा

(१८९) द्रुतमध्या भौ भगौ ग्, नौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकारयकारौ च^(१) तद् द्रुतमध्या नाम वृत्तम्^(२) ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ^(३) ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
 ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५ । । । ५ । । ५ । । ५ ५

यद्यपि शीघ्रगतिमृदुगामी, बद्धधनवानपि दुःखमुपैति ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
 ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५ । । । ५ । । ५ । । ५ ५

नातिशयत्वरिता न च मृद्वो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या^(४) ॥

चतुर्थपादः पतितोऽस्ति । तस्मादेतदुपचिद्वकनामक इन्दो भवति । अत्र प्रथम-
तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्यादङ्गसमष्टमिदम् । अत एवाङ्गसमष्टताधि-
कारे 'विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाङ्गुत्कावुपचिद्वमिति इन्दोमञ्जरीष्ट-
नरन्नाकरयोरुक्तम् ।

१ त्रयो भगणा गकारौ च भवतः, द्वितीये नगणजगणौ जगणो यगणश्चेति ग० ।
त्रयो भकारा गकारौ च द्वितीये नकारजकारौ ज्ययुतौ भवत इति ख० ।

२ वृत्तं भवतीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तत्रापि प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ सदृशौ भवत इति ग० ।
प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ भवत इति ख० ।

४ अत्र दुःखमुपैतीत्यत्र 'ति' इति वर्णस्य पादान्तत्वप्राप्तगुरुत्वमात्रित्वैव यगण-
निर्वाहः । अक्षरतो गणतश्च प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोरैकादङ्ग-
समष्टमिदम् । भवत्यसौ जगमं गुरुत्वा अयुजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्येति वृत्तरत्ना-
करम् ।

(१८२) वेगवती सौ सगौ, भौ भगौ ग् ॥ ३३ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा गकारश्चैकः, द्वितीये भकारास्त्रयो^(१) गकारौ च भवतः, तद्देगवती नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः गु० भगणः भगणः भगणः गु०गु०

— — — — —

॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ५

तव पुञ्ज^(२)नराधिप सेनां वेगवतीं सद्दते समरेषु ।

सगणः सगणः सगणः गु० भगणः भगणः भगणः गु०गु०

— — — — —

॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ५ ५ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ५ ५

प्रलयोन्मिमिवाभिमुखो तां, कः सकलक्षितिमृन्निवद्देषु^(३) ॥

(१८४) भद्रविराट् त्जौ गौ, न्मौ जगौ ग् ॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारजकारौ रेफगकारौ च, द्वितीये मकारसकारजकारा^(४) गकारौ च, तद्भद्रविराट्^(५) नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ तयः सगणा गकारश्चैको द्वितीये भगणास्त्रय इति ग० ।

२ तव मुञ्जेति ख०, ग० च ।

३ अत्र समरेषु, निवद्देषु, इत्युभयत्र पादान्तरस्य लघुर्गुणलातिदेशाद्गुणोर्लाभः । अस्यापि गणाक्षरतः प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्यादर्द्धसमष्टमिदम् । अत एवार्द्धसमष्टताधिकारे, 'विषमे प्रथमाक्षरहीन दोषकमेव हि वेगवती स्थादिति कन्दोमञ्जरी', सद्यगात्पुरुष विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि माङ्गाविति हनरत्नाकरे च पठितं ।

४ तगणजगणौ रमणजकारौ च द्वितीये ममणसगणजगण इति ग० ।

५ भवतस्तद्गुणं भद्रविराट् समञ्जतेसाविति ख० ग० च ।

तगणः जगणः रगणः गु०

~~~~~  
S S | | S | S | S S

यत्पादतले चकास्ति चक्रं

सगणः सगण जगणः गु० गु०

~~~~~  
S S S | | S | S | S S

क्षस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

तगणः जगणः रगणः गु०

~~~~~  
S S | | S | S | S S

राजा जगदेकचक्रवर्ती

सगणः सगणः जगणः गु० गु०

~~~~~  
S S S | | S | S | S S

स्याच्छं भद्रविराट् समश्नुतेसौ^(१) ॥

अस्यौपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्धसमाधि-
कारे पाठः ।

१ भद्रं भद्रविराट् समश्नुतेसौविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्यापि प्रथ-
मतृतीयचोर्द्धितौयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमष्टमिदम् । नामद्वयस्य वर्णते,
भावानियमपक्षे औपच्छन्दसकमिति मणनियमपक्षे भद्रविराडिति । वस्तुतस्तु पृथ्वीक्ते
षाक्षैर्मधुरैरित्यस्त्रिग्नौपच्छसकोदाहरणेऽप्येते मणा घटन्ते, अत्राप्ययुग्यक्पादयो-
श्चतुर्दशषोडशमात्रा जायन्ते । अतः केवलं नाम्नेव विशेषो न तु लक्षणम् ।
षोडशे तपरौ जरौ मरुत्वेन सौ जगौ न विराट् भवेदगोज इति उत्तररत्ना-
करम् ।

(१८५) केतुमती रजौ स्रगौ, औ न्गौ ग् ॥ ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकारजकारौ सकारगकारौ च, द्वितीये भकाररेफनकारा(१) गकारौ च, (१) तत् केतुमती नाम वृत्तं भवति । ततोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ग० भगणः रगणः नगणः ग० ग०
 १ १ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ ५ १ १ ५ ५
 हतभूरिभूमिपतिचिह्ना(२), युद्धमहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सगणः जगणः सगणः ग० भगणः रगणः नगणः ग० ग० १ १
 १ १ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ ५ १ १ ५ ५
 सहते न कोपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम्(४) ॥

(१८६) आख्यानिकी तौ जगौ ग्, जतौ जगौ ग् ॥ ३६ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितीये जकारतकारौ जकारौ(५) गकारौ च, (६) तदाख्यानिकी नाम वृत्तम् । ततोदाहरणम् ।

१ सगणजगणौ सगणगकारौ च, द्वितीये भगणरगणौ नगण इति ग० ।

२ गकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हतभूतिभूमिपतिचिह्नमिति ख० ।

४ इदमर्द्धसमं वृत्तम् ।

५ तगणौ जगणौ गकारौ च द्वितीये जगणतगणौ जगण इति ग० ।

६ गकारौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

— — — — —
 ५ ५ । ५ ५ । । ५ । ५ ५

मृङ्गावलोमङ्गलगीतनादै-

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

— — — — —
 १ ५ । ५ ५ । । ५ । ५ ५

र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

— — — — —
 ५ ५ । ५ ५ । । ५ । ५ ५

आख्यानिकी च स्मरजन्मपाश^(१)

जगणः तगणः जगणः गु० गु० १ १

— — — — —
 १ ५ । ५ ५ । । ५ । ५ ५

महोत्सवस्याश्रवणे^(२) कणन्ती^(३) ॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।

१ जन्मयादेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । जन्मपाशतिपाठे गन्त इति पादान्तस्य शकारस्य गुरुत्वं बोध्य । एव मुदमादधातीत्यत्रापि पादान्तवर्णस्य गुरुत्वमिति दिश्यते ।

२ महोत्सवस्य प्रवणे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरतः समं, गणतोर्द्विसमं वृत्तमिदम् । एतामाख्यानिकीमुपजातिमपि वर्द्धन्ति । यतोऽस्याः प्रथमतोयौ पादाविन्द्रवज्जालक्षणाक्रान्तौ, द्वितीयचतुर्थौ उपेन्द्रवज्जालक्षणाक्रान्तौ । लक्षणे हि तयोः, स्यादिन्द्रवज्जा यदितौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्जा जतज्जालतो गावित्येते । अत्रेदमवधेयं, उपजातिलेन गतार्थत्वे पुनः सञ्ज्ञाकरणम्, नामान्तरप्रख्यापनार्थम् । उपजातिप्रसारस्यैकदेशोऽयं भेदः ।

(१८७) विपरीताख्यानिको जतौ जगौ ग्, तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारो^(१) गकारौ च,^(२) तद्विपरीताख्यानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ॥

जगणः तगणः जगणः ग०गु०
अलन्तवालोक्वचोभिरेभिः

तगणः तगणः जगणः ग०गु०
स्वार्थं प्रिये साधय कार्यमन्यत् ।

जगणः तगणः जगणः ग० गु०
कथं कथावणनकौतुक^(३)स्या-

तगणः तगणः जगणः ग०गु०
दाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः^(४) ॥

१ जगणतणौ जगणो गकारौ च द्वितीये तगणौ जगण इति ग० ।

२ गकारौ च भवत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ कथाकर्णनकौतुकमिति ख० ।

४ अक्षरतः सप्त, गणतोर्द्धसप्त वृत्तमिदम् । इयमप्युपजातिरुच्यते । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तमाख्यानक्युदाहरणद्विष्यन्वाम् । प्रसारभेदविशेषद्वये एकेन मुख्या लघु-जा वा यचेतरविशेषस्तन्निष्पन्नादुपजातयः सर्वत्र बोध्याः । उपजातिप्रसारस्तु वृत्तौ भेदः ।

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्ध-
समाधिकारे पाठः ।

(^{१८७}) हरिणप्लुता सौ सौ ग्, भौ भौ ॥३७॥

यस्य प्रथमे पाठे सकारास्त्वयो लकारगकारौ च, द्वितीये
नकारभकारौ भकाररेफौ च(^१) तद्वृत्तं(^२) हरिणप्लुतानाम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०
तव पुञ्ज नराधिप विद्विषां(^३)

नगणः भगणः भगणः रगणः
भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्(^४) ।

सगणः भगणः सगणः ल० गु०
रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां

नगणः भगणः भगणः रगणः
भवति शीघ्रगतिर्हरिणप्लुता(^५) ॥

१ द्वितीये नगणभगणौ भगणरगणौ चेति ग० ।

२ भवतस्तद्वृत्तमिति ख०, ग० च ।

३ मुञ्ज नराधिप विद्विषामिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ भयविवर्जितहेतिलघीयसामिति ग० ।

५ अस्याक्षरतो गणतय प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्थ

(१८८) अपरवक्त्रं नौ लौं ग्, न्जौ औ ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफलकारगकाराश्च, द्वितीये
नकारजकारौ जकाररेफौ च, (१) तद्वृत्तमपरवक्त्रं नाम (२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः रगणः ल० ग० नगणः जगणः जगणः रगणः

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा, नरवर पश्यति यस्तवाननम् ।

नगणः नगणः रगणः ल० ग० नगणः जगणः जगणः रगणः

न पुनरपरवक्त्रमोक्षते, स हि सुखितोर्थिजनस्तथाविधः (३) ॥

अस्य वैतालोग्यान्तर्गतत्वेऽपि विशेषमञ्ज्ञार्थमिहीपन्यासः ॥

(१८९) पुष्पिताग्रा नौ यौं, न्जौ औ ग् ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च, द्वितीये नकार-

मम वृत्तमिदम् । कस्य प्रहारस्य कतमौ भेदाविमौ पादावित्याकाङ्क्षायां पादा-
क्षरोपरि एकद्वयादिद्वैगुण्यक्रमेण पूर्वरोत्या विन्यसानामङ्कानां मध्ये एकाङ्कमिश्रित-
लघुवर्णोपरिस्थिताङ्कसन्दोहस्तत्तद्भेदनिर्देशको भवति । एवं सर्वत्र वृत्तेषु बोध्यम् ।

१ रेफौ च भवत इति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरतो गणतश्च युजोरयुजोः पादयोः परस्परं साम्यादर्द्धसमं वृत्तमिदम् ।
अत्रायुक्पादयोश्चतुर्दशमात्राः, अन्ते रल्लगाः, द्वितां यद्वतीयोश्चतुर्थोपचम्योश्च माव-
थोनकवावस्थितिः । युक्पादयोः षोडशमात्राः, षष्ठोऽपचम्योश्च मावथोर्नैकत्र स्थिति-
रस्ति । अत इदं वैतालीयमपि भवति । यद्यप्यत्र युक्पादान्तं रल्लगा न पतित-

जकारो जकाररेफौ गकारश्च तद्वृत्तं पुष्पिताया नाम^(१) ।
ततोदाहरणम् ।

नगणः नगणः रगणः यगणः

समसितदशना मृगायताक्षी

नगणः जगणः जगणः रगणः ग०

स्मितसुभग^(२) प्रियवादिनी विदग्धा ।

नगणः नगणः रगणः यगणः

अपहरति नृणां मनांसि रामा

नगणः जगणः जगणः रगणः ग०

भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताया^(३) ॥

अथाप्येकदेशविहृतमनन्यवदितिन्यायेन नास्य वैतालीयत्वं होयते इति बोध्यम् ।
अत एव वैतालीयं पुष्पितायाश्चेन्न्यपवक्तुमिति कन्दोमञ्जरीकारः, वदन्यपरव
क्तास्य वैतालीयं विपक्षित इति हत्तरत्नाकरकारः ।

१ गकारश्च भवति तद्वृत्तं पुष्पिताया नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्मितसुभगेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अस्याक्षरतो गणतश्च प्रथमतोयथोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्यादर्द्धम-
भं वक्तुमिदम् । अस्य प्रथमतोयथोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरष्टा-
दशमात्राः । चतुर्थोपचम्योश्च मात्रयोर्मैकत्रावस्थितिः । पुनरत्र प्रतिपादशेषषडक्षरेषु

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता^(१) विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमत्रो-
च्यते ।

(१९०) यवमती जौं जौं, ज्रौ ज्रौ ग् ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः,
द्वितीये जकाररेफौ पुनर्जकाररेफौ गुरुश्च^(१), तद्वृत्तं यवमती
नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ॥

रगणः जगणः रगणः जगणः
पद्मकन्तु कोमले करे विभाति

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
प्रशंस्य^(२) मत्स्यलाञ्छनं पदे च^(४) यस्याः ।

रगणो लघुर्गुरुद्वयं च पतितमस्ति । अत इदमौपच्छन्दकमपि वृत्तं भवति ।
उक्तगणोदाहरणस्य लघुतुष्ट्यं यथा, --

रगणः ल०गु०गु० रगणः ल०गु०गु० रगणः ल०गु०गु० रगणः ल०गु०गु०
ना मृगायताक्षी, वादिनी विदग्धा, णां मनासि रामा, तेव पुष्पिताया, इति ।
अत एवात्र “इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता” इत्याद्युक्तम् । पुष्पितायाभिध केचिदौपच्छ-
न्दसिकं तथेति वृत्तरत्नाकरेणुक्तम् ।

१ औपच्छन्दसकान्तर्भूतेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

२ रेफजकारौ च भवतः । द्वितीये च जकाररेफौ भूयोपि जकाररेफौ गकारश्च
भवतीति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

३ प्रशंस्येति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

४ तथा चेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

रगणः   अगणः   रगणः   अगणः
 सा यवान्विता भवेद्वनाधिका च

अगणः   रगणः   अगणः   रगणः   गु०
 समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः^(१) ॥

यवान्विता यमवतीत्यर्थः ।

(१९१) शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि^(१) द्वितीये चैक-
 त्रिंशत्, त्रयोऽपि पादयोरन्ते प्रत्येक गुरुः^(२) तद्वृत्तं शिखा
 नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति
 नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टा-
 विंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुकैः^(३) । युक्पादे त्रिंशल्लघवो-
 ऽन्ते गुरुश्च^(४) । ततोदाहरणम् ।

१ प्रिया च भर्तुरिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । अक्षरतो गणतश्च प्रथम-
 तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसम इतिमिदम् ।

२ एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्तीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ प्रत्येकं गकार इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अष्टाविंशतिल्लघवोऽन्ते गुरुश्चैक इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ गुरुश्चान्ते भवतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अभिमत^(१) वकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलमुखरित-
हरिति मधौ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शचतर-
णिवितने^(२) ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहितस-
कलजने ।

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह^(३) सुतनु तव विर-
हदहनविषमशिखा^(४) ॥

(१६२) खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४२ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति ब्रह्मक्षरे पादे अयुजि सति
पारिशेष्यादितरस्मिंश्च^(५) युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।
अयमर्थः, एकविंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनविंश-
दक्षरस्य समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव । ततोदाहरणम् ।

१ अभिनवति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रजसि मनमिश्रयवितनेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृदयमतिशयमिहेति ख०, ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अथ प्रथमतोयौ पादावेकोनविंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थीवेकविंशदक्षरौ,
अतोद्वयसम इतिमिदम् । चतुर्थाध्यायस्य द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्याक चूलिकालक्षणमत्र
प्रायः सर्वं घटते । केवलमेकमादाधिक्यम् । शिखायाः पादचूलिकाया अर्द्धं भवति ।
तथा सत्येकस्या शिखायां चूलिकाया द्विरावृत्तिर्जायते ।

५ पारिशेष्यादित्यस्मिंश्चेति ख० ।

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनद्वशि परिणतकण-
कपिलकलमे

प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल^(१)सुरभितमरुति शर-
दि समये ।

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुहि^(२) मुदितमधुलिहि
विमलितधरणितले

किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयक-
मलमधुना ॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः ॥

इति भट्टहलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ प्रविकसदशनकुसुमघनेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वसितसरसिरुहीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । विततसरसिरुहीति ग० ।

(१८९) यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति^(१) विच्छेदो विद्या-
मस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र^(२) शास्त्रे यतिशब्देन
व्यवहारादर्शनान्निरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् । नैष दोषः । यतिरि-
त्यागमादिष्वार्थपारम्पर्यागता^(३) सञ्ज्ञेयं तनुमध्यादिवत् ।
तस्याः शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनं^(४) यतिर्विच्छेद इति, तस्माद-
दोष इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु^(५) च यतिसञ्ज्ञा-
व्यवहारः । अपि च अथ यतिरित्यधिकारः^(६) आसप्तमाध्याय-
परिसमाप्तिः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषूपतिष्ठते^(७) । समुद्रादि-
शब्दाः साकाङ्क्षत्वाद् यतिरित्यनेनैव सम्वध्यन्ते । यतिशब्द-
स्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्त्तव्या
इत्यर्थः^(८) । सिद्ध्यति अत्रैषा^(९) यतुपदेशोपनिषद् भवति ।

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

१ पादोऽस्मिन्निति ग० ।

२ नन्वस्मिन्निति ग० ।

३ यतिरित्यनादिराचार्यपारम्पर्यागतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । यतिरित्येव-
मादिराचार्यपरम्परागतेति ग० ।

४ शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं कथन-
मिति ग० ।

५ लोके शास्त्रे इति ग० ।

६ अथ यत्यधिकार इति ग० ।

७ समुद्रेन्द्रियरसादिनिर्देशेषूपतिष्ठते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इत्ययमर्थ इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

९ तत्रैषेति ख० ।

क्वचित् पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
 यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
 पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणदेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥

“यतिः सर्वत्र पादान्ते” इत्यस्योदाहरणम् । विशुद्धज्ञान-
 देहायेत्यादि ।
 तस्यैव प्रत्युदाहरणम् ।

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे^(१) ।

इत्येवमादि । “सोकार्द्धे तु विशेषतः” इत्यत्र सन्धिकार्याभा-
 वात्^(२) स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च^(३) विशेषः । तत्रोदाहरणम् ।

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम्^(४) ॥

१ पादादियन्तरोदाहरणं, नम इति । अत्र प्रथमपादान्तभूते ‘वा’कारे जिह्वोष्ठ-
 विभागे कटतया कृतासकारपर्यन्तमनुधावनं जायते । अतो द्वितीयपादाद्यक्षरे ‘य’का-
 रे यतिः । एतद्धि पूर्वस्य प्रत्युदाहरणं बीजम् । अत्र पादान्तभूते वाकारं यतौ कृतायां
 पादान्तयतिकस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्यस्य नम इत्येष सोको प्रत्युदाहरणं न भवतीति
 भावः ।

२ सन्धिकार्याभाव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ स्पष्टविभक्तिकत्वं इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सन्धिकार्यस्याभावे स्पष्टविभक्तिकत्वे च यतिसौकर्यं । एतच्च सोकार्द्धे सर्वत्र
 विशेषणं घटत इति भावः ।

४ यस्यैव पादान्तोऽष्टमाक्षरे यतिः कर्तुं शक्यते । तथापि समस्तत्वेनात्यक्त-

अत्रेश्वराख्यमित्यस्य पूर्वमकारेण सह योगो न कर्त्तव्यः^(१) ।
समासे प्रत्युदाहरणम् ।

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी,—

पिञ्जरीकृतपादाञ्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम्^(२) ॥

“समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” तत्र श्रूय-
माणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समामान्तर्भूतविभक्त्यन्तं^(३)
अव्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

यत्तद्वक्त्रे जनकतनया, स्नानपुण्योदकेषु इत्यादि^(५) ।

“व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” इति यतिः सर्वत्र पादान्त इत्यनेन
सम्बध्यते । तत्रोदाहरणम् ।

विभक्तिकपादान्तस्थले तु श्लोकाद्वै एव यतिः कर्त्तव्येत्युद्देशः । एतेन आलङ्कितवि-
भक्तिकस्थले पादान्ते यतिर्न शोभत इति फलितम् ।

१ यथा पादान्तभूतस्य हल्वर्णस्य परस्परं सह संयोगस्तथा पूर्वार्द्धान्तभूतस्य मन्त्र-
यमित्यस्यान्तिमस्य मन्त्र परार्द्धादिभूतेन ईश्वराख्यमित्यस्येकारेण सह संयोगो न
कर्त्तव्य इत्यर्थः । ‘मन्त्रयम्’ इत्यत्रैव यतिनिवन्धनो विश्रामः कर्त्तव्यः ।

२ अत्र पूर्वार्द्धस्य परार्द्धेन सह समस्यमानत्वेनास्पष्टविभक्तिकत्वात् पूर्वार्द्धान्ते
मञ्जरीत्यत्र न यतिः । अपित्वेकदेव द्वितीयार्द्धान्ते यतिः । अत एवेदं पूर्वोदा-
हरणप्रत्युदाहरणमिति भावः ।

३ समसामान्तर्भूतविभक्तिकमिति पुस्तकान्तरपाठः, ख०, ग० च ।

४ तत्रोभयोदाहरणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ यत्तद्वक्त्रे इति मन्दाक्रान्तादृशम् । अस्य सप्तदशाक्षरः पादः । तत्र प्रथमं चतु-
र्थाक्षरे यतिः, ततः षष्ठाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे । अत्र षष्ठाक्षरे या यतिः, सा अव्यक्तवि-
भक्तिकस्थला । जनकतनयेत्यस्य परपदेन समस्यमानत्वात् । अत्रेदं स्मर्यमाणं,
मन्दाक्रान्तःशिखाणादिषु अवध्यादियतिस्थलोक्तिमत्यु, कतिपयेषु दृष्टविशेषेषु

वशीकृतजगत्कालं कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

आदिनन्दा^(१) कलाशेषः, शशिलेखाशिखामणिम्^(२) ॥

अपि च ।

नमस्तुङ्गशिरश्रुम्बिः-चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भः-मूलस्तम्भायशम्भवे ॥

“ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ”

तत्रोदाहरणम् ।

पर्याप्तं तप्तचामीः-करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ
इत्यादि^(३) ॥

तथा । कूजन्कोयष्टिकोलाः-हलमुखरभुवः प्रान्तकान्ता-
रदेशाः, इत्यादि ।

अब्धिनगरमेशादौ यतिः, अनुष्टुबिन्द्रवद्यादिषु कतिपयेषु वृत्तविशेषेषु पादान्त एव यतिर्भवतीति । यतिनियमवाक्ये इन्द्रसां स्वाभाविकी प्रकृतिरेव नियामिका बोध्या ।

१ महाकालमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र प्रथमपादान्ते व्यक्तविभक्तिकस्यला, तृतीयपादान्ते अव्यक्तविभक्तिकस्यला यतिर्जायते । नमस्तुङ्गेतिवृत्ते तु प्रथमतृतीयपादान्ते अव्यक्तविभक्तिकस्यलैव यतिः ।

३ खम्भरावृत्ते पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिर्भवति, तद्व्यमानुसारेण यतौ कर्त्तव्यायां सत्यामत्र चामोकरपदमध्ये ‘मी’कारे यतिः । तथा कूजदितिवृत्ते कोलाहलपदमध्ये सप्तमाक्षरे ‘ला’कारे यतिः, तथा हास इति वृत्ते संवाहनपदमध्ये सप्तमाक्षरे ‘वा’कारे यतिः । पुनस्तथा वैरिचानामिति वृत्ते उच्चारितपदमध्ये सप्तमाक्षरे ‘वा’कारे यतिर्जायते ।

तथा । द्वासो दस्ताग्रसंवा, - दनमपितुलिता, द्वौ नृसार-
द्विषोसौ, इत्यादि ।

वैरिञ्चानां तथोच्चा, - रितरुचिरचृचाञ्चाननानाञ्चतु-
र्णाम्, इत्यादि^(१) ।

षज्जे^(२) पानीयमाह्ला, - दयति च^(३) महिषं पक्षपाती
पृथक्^(४) इत्यादि ।

समुद्रादाविति किं । पदमध्ये^(५) यतिः पादन्ते माभूत् ।
तदयथा ।

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा, - यणचरणसरोज-
द्वन्द्वमानन्दहेतुम्^(६) । इत्यादि ।

पूर्वात्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दुश्च्यति^(७) । तत्रोदाह-
रणम् ।

१ तथोद्गारितरुचिरगिरामाननानां चतुर्णामित्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ खज्जे इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ आल्लादायति हीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पृथक् इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ पदमध्येपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

६ समुद्रादिपदादौ तु पदमध्येऽपि यतिर्भवति, यद्येतन्नोच्यते, तर्हि पदान्तलापे-
क्षिता यतिः 'क्लेशनाशाय नारा' इत्यादावपदान्तभूते पदमध्यस्थपादान्ते यति-
र्माभूदतः समुद्रादाविति वक्तव्यमिति भावः ।

७ एकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुश्च्यतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

यदक्षरं यत्युक्तसङ्ख्यापूर्त्यर्थं पूर्वतः समाकृत्यते, शब्दाश्चसम्पादनाद्यर्थं च परतः

एतस्या ग,-ण्डतलममलं गाङ्गते चन्द्रकक्षमित्यादि^(१) ।

एतस्या रा,-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यादि ।

तथा । सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिव इत्यादि ।

“पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्” । अस्यार्थः, योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्वस्यान्तवद् भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्मरणं^(२), अन्तादिवच्चेति (६।१।८५) । तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम् ।

स्यादस्थानो,-पगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा जम्भारानो-
भकुभोद्भवमिव दधत इत्यादि^(३) । (मे० दू०)

समाहृत्यते, एतादृशैकाक्षरस्थलान्निता यतिर्दृश्यति, कष्टेन सम्यायते इति स्पष्टार्थः । तथाह्यत्र एतस्या इति मन्दाक्रान्ताहन्दिषि अस्वुधियतिपूर्वाक्षरभाष्योरेकाक्षरभूते ‘गण्ड’शब्दस्य ‘ग’कारे अस्वुधिलेन (४) विहिता यतिः कष्टेन सम्यायते । एव एतस्याराजति इत्यत्र अस्वुधिवच्छिन्ने ‘रा’कारे, तथा, सुरासुरशिरोनिघृष्टेत्यत्र वस्ववच्छिन्ने ‘घृ’कारे च यतिः कष्टेन साध्यते । अतो दुष्टेदृशा यतिः । एव सर्वेदो ज्ञेयम् ।

१ चन्द्रकक्षमित्यादौति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ पाणिनिस्मरणमिति ख०, ग० च ।

३ ‘स्यादस्थानो’ इत्यत्रास्वुधिवच्छिन्ने ‘नो’कारे पदमध्यस्थापि यतिरोकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदघटकीभूताक्षरावयवत्वस्य स्वीकारात् पदान्तवदेवेयमिति मन्यते । एवं दिक्कालाद्यनवच्छिन्नेत्यत्रापि दीर्घैकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तवद्भूते पादान्ते ‘वा’कारे यतिर्बोध्यः । एवं विभुनियतिशुक्ले अगधराहन्दिषि स्याद्विहितोक्तं प्रया-
प्यन् इत्यत्र च स्याकारे दीर्घैकादेशस्य परादिवद्भावः । पूर्वपदावयवस्यापि ‘स्य’ इत्यत्र न्युधिवच्छिन्नततोऽयत्यक्षरसङ्ख्यासम्पादकत्वात् । एव केशकेशोपचक्र इत्यत्रापि बोध्यम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना, नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम् ।

स्कन्धं^(१) विन्ध्याद्रिवुध्या, निकषति मद्दिष, -स्याद्वितो-
ऽस्तं प्रयास्यन्निति^(२) ।

शूलं शूलन्तु गाढं, प्रहर हरहृषी, -केशकेशोऽपि चक्र-
श्चक्रोणाकारि किं नः^(३) इत्यादि ॥

अत्र हि स्वरूपस्य^(४) परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्वत्तत्वात्त-
दादिवद् भवति । “यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधायपि^(५) सम्बध्यते । तेनास्यावक्ताजमवजि-
तपूर्णन्दुग्धोभं विभातौल्यवस्विधा यतिर्न भवति ।

यथादेशः परादिवदित्यस्योदाहरणम् ।

विततघनतुषारं^(६) क्षोदशुभ्रांशुपूर्णा, स्वविरलपदमा-
लां^(७) श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि^(८) ।

१ स्कन्धं इति ग० ।

२ मद्दिषस्याद्वितोमूनहासीदित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । मद्दिषस्याद्वितो-
स्त्रनहासीदित्यादीति ग० ।

३ वक्त्रश्चक्रोणाकारि किं नः इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तत्र हि स्वरूपेति ख०, ग० च । अत्र हि स्वरूपेति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ इत्यन्तादिवद्भावविधायपीति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यन्तवद्भावविधायपीति ख० ।

६ जतुतुषारेति पुस्तकान्तरपाठः ।

७ अविरतपदमालामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ अष्टसप्तयत्यवच्छिन्ने मालिनीचन्दस्यैव ‘पर्णाशु’ रत्नवज्रस्यैव यथादेशस्य परा-

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत्” तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

खादु खच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यादिति^(१) ।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो माभूत्^(२) । तदयथा ।

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या इति^(३) ।

(मे०दू०)

तथा, इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
इत्यादि (मे०दू०)

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्” तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

दिवङ्गावविधानात् छतयणादेशस्य ‘ख’ इत्यस्य परेण सम्बन्धान्न पदान्तत्वसहचरिता यतिरत्र जाता । अत एतेवैतादृशस्थलेपि पदमध्ये यतिः कर्त्तव्या भवतीत्युपदेशः ।

१ चतुः षट्सप्तयत्यवच्छिन्ने मन्दाक्रान्ताच्छन्दस्यत्र सलिलमपि च एतद्रसयतिस्थ-
ले ‘च’कारारपूर्वं यतिर्न जाता । एतेन यत्र कुत्रचित् पद्ये चादयस्तथा स्थाप्या यथा
तेभ्यः पूर्वं यतिर्न कर्त्तव्याभवेदित्युपदेशः ।

२ अन्येषां चादिभिन्नानामवयवानां पूर्वपदान्तवद्भावो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतेन
शेषानादिवद्भावे तु न निषेधः छतो भवति । तस्माद् यत्र कुत्रचित्पद्ये पदान्ते
चाद्यन्त्यावयवानि तथा स्थाप्यन्ति यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न भवेदित्युपदेशः ।
तथा हि मन्दायन्त इति मन्दाक्रान्तावृत्ते चाद्यन्त्यस्य नैत्यवयवस्य मन्दायन्ते इति
पूर्वपदेन सदान्तवद्भावो न छतः । तथा अपरिगणयन्नित्यत्र परीत्यवयवस्य पूर्वपदेन
न सम्बन्धोपि तु परपदेन ।

३ इत्या इत्यादौति ७०, ३० च ।

दुःखं मे प्रक्षिपति^(१) हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इति^(२) ।

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।

प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति^(३) ।

श्रेयामि बह्विघ्नानि भवन्ति महतामपि ॥ इति^(४) ।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पदान्ते यतावन्तादिवद्भाव इत्यते । नत्वेकाक्षराणां^(५) पादमध्ये यतौ^(६) । तत्र हि पदमध्येऽपि चामौकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।

प्रत्यादेशदपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासमिति^(७) ।

प्रादीनामुदाहरणम् ।

दूराकूटप्रमोदं हसितमिव परिस्पृष्टमाशासखीभिरित्यादि^(८) ।

१ प्रक्षिपतीत्यत्र मन्दाक्रान्तानियमेनास्वध्वनिच्छिन्ने प्रत्यक्षरे प्राप्तापि वृत्तिः परत्वहेतोर्न क्रियते । अपितु प्रत्युपसर्गं क्षिपतीत्यनेन सहैवोच्यते ।

२ इत्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ नखल्विध इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र नखल्वित्येव महतामपीत्यत्र च कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा वृत्तिर्जाता ।

५ नत्वेकाक्षराणामिति ख० ।

६ पादमध्ययताविति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पदमध्ये इति ग० ।

७ विस्मितभ्रूविलासमित्यादौति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ परिस्पृष्टमाशासखीभिरित्यादौति पुस्तकान्तरपाठः ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
 पूर्वाचार्यकृतं वृत्तचिह्नं^(१) किञ्चिदिहोच्यते ।
 तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।

(१८४) तनुमध्या त्वौ ॥ २ ॥

यस्य पादे तकारयकारौ^(२), तत्तनुमध्या नाम वृत्तं । तत्रो-
 दाहरणम् ।

तगणः यगणः तगणः यगणः
 धन्या त्रिषु नीचा, ^(३)कन्या तनुमध्या ।
 ४ = (१३)

तगणः यगणः तगणः यगणः
 ओणौस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या^(४) ॥

१ पूर्वाचार्यकृताभिध्याचिह्नमिति ग०, पुलकान्तरपाठश्च । एकाक्षरादिषड्विंश-
 त्यक्षरपादानां वृत्तानां प्रस्तारेण बहव एव भेदा जायन्ते इति सत्यमपि तु न तेषां सर्व-
 धामेव नामोक्तेः अपूर्वकं प्रयोगः कुत्रापि पूर्वाचार्यैः कृतो दृश्यते । दृश्यते तु तेषां प्रत्ये-
 कवृत्तप्रस्तारभेदानां मध्ये कतिपयानां प्रसिद्धभेदानामेव । अतस्तेषामेवात्र नामोक्ते-
 र्अपूर्वकं सङ्ग्रहः क्रियत इति स्पष्टार्थः । स्वेच्छया कोपि नामोक्तेः खविहीनस्य कत-
 मस्यापि वृत्तभेदस्य प्रयोगः कर्तुं मौद्देत तर्हि तत्र न कोपि निषेधः । पुनस्तत्र
 प्रस्तारक्रियाविधिप्रचारात् प्रमाणाभाव इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अतोऽत्र कवेरिच्छाव-
 काशो भूयानेव प्रदर्शितोऽस्तीत्यपि स्मरणीयम् ।

२ तगणयगणौ भवत इति ख०, ग० च । तकारयकारौ भवत इति पुलकान्-
 तरपाठः ।

३ विग्रभोरेति ख०, ग० च ।

४ उर्वीपतिभोग्येति ख०, ग० च । अतोऽत्र ग्रन्थे वैदिकच्छन्दोवर्णनविधौ माध-

अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्यान्नायः ।
उष्णिहि^(१) ।

(१८५) कुमारललिता उमौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ^(२) गकारश्च, तद्वृत्तं कुमारललिता
नाम । त्रिभिद्यतुर्भिश्च यत्पदेष्टं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

जगण मगण ग० जगण मगण ग०

यदोय, रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।

१ ४ ८ १६ (६०)

जगणः मगणः ग० जगणः मगणः ग०

कुमार, ललितामौ, कुलान्यटति नारी^(३) ॥

कुमारभ्यैव वैदिकच्छन्दास्यक्तानि, अतो लौकिकच्छन्दोवर्णनमपि गायत्रीमारभ्यैव
क्रियते नोकथादोन् । चतुष्पादार्धगायत्रीछन्दसः पादाक्षराणि षडेव भवन्ति, तेषां
प्रकारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुणादिसर्वलघुनाश्चतुःषष्टिभेदा जायन्ते, तत्र
अथोदशो भेदस्तन्मध्येति नाम्ना ख्यातः । एतभेदसङ्ख्यानयनप्रकारलूट्टिहृत्क्रियाया-
कर्त्तव्यः । उट्टिहृत्क्रिया तु पूर्वमनुष्टुप्प्रकरणे प्रदर्शिता । अन्येषांपि सुखबोधार्थं पुनः
प्रदर्शयिष्ये, यथा, एतत्पादस्यवर्णोपरि अथो वा एकद्वयादिदिगुत्तरक्रमेणाङ्काः स्थाप्याः,
तत्र लघुवर्णाङ्कानेकोल्य तत्रैकस्मिन् दत्तं या सङ्ख्या निष्पद्यते, सैव तद्वृत्त-
भेदसङ्ख्या भवति । इत आरभ्य सर्वत्र एतवर्णोपरि यथा, गणानामष्टौट्टिहृत्क्रियायां
विन्यासङ्करिष्यामि, तदनुसारं तत्र तत्र गणा एतसङ्ख्या च परिज्ञातव्या । अथ
तन्मध्येष्टं पादान्ते यतिः कर्त्तव्या । एतत्तत्प्राकरे गायत्री छन्दसि एतच्चतुष्टयं, इन्दो-
सङ्गर्था एतद्वयमस्ति ।

१ उष्णिहि इन्दोतीति ख०, ग० च ।

२ जगणमगणाविति ख०, ग० च ।

३ चतुष्पादार्धगायत्रीछन्दसः पादभूमाणां सप्तक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे सर्व-

अत्र केचिद् हाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति । ततोदाहरणम् ।

इदं, वदनपद्मं, प्रिये, तव विभाति ।

इह, ब्रजति मुग्धे, मनो, भ्रमरतां मे ॥

अनुष्टुभि ।

(१६६) माणवकाक्रीडितकं भौ ल्गौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ^(१) लकारगकारौ च^(२), तन्माणवकाक्रीडितकं नाम वृत्तम् । ततोदाहरणम् ।

भगणः तगण ल०ग० भगण तगण ल०ग०

माणवका, क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवयाः ।

२४ (१००) ३२६४

गुर्वादिष्वलब्धत्वा अष्टाविंशत्यधिकशतभेदा जायन्ते, तव तया विंशतमो भेदः कुमारललितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । एतद् तपादभूतानां सप्ताक्षराणां मध्ये प्रथमं तृतीयाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । “कुलान्यटति नारो” इत्ययं तृतीये ‘न्य’ इत्यक्षरे यतिकष्टाद् द्वितीये पञ्चमे अक्षरे यतिः कर्त्तव्या । द्वितीये सप्तमेक्षरेव यतिरिति मता-
न्तरात् । ततोदाहरणम्, इदं वदनपद्ममिति वृत्तम् । यत्राक्षरे यतिः क्रियते तदक्षर-
शब्दचरमायवीभूतं कर्त्तव्यं । तथा सति यतिकष्टं न जायते इत्यपि स्मर्त्तव्यं । इन्द्रो
ममृयामुष्णिहि वृत्तत्रयमुदीरितम् । यथा, मधुमती कुमारललिता, मदलेखा,
इति । एतरेणाक्षरे तत्र वृत्तचतुष्टयम् । यथा, मदलेखा, मधुमती, हसमाज्ञा,
कुमारललिता, इति । आर्या उष्णिहः सप्ताक्षरः पादो भवतीति बोध्यम् ।

१ भगणतगणाविति ख० ।

२ लकारगकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः तगणः ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०

हास्यमसौ, याति जने, भित्तिरिव, स्त्रीचपलः^(१) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

(१६७) चित्रपदा भौ गौ ॥ पू ॥

यस्य पादे भकारौ^(१) गकारौ च भवतस्तच्चित्रपदा नाम
वृत्तम्^(२) । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतांसि सज्जनता च ।

२ ४ १६, ३२ (५५)

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

चित्रपदापि च लक्ष्मी, स्तं पुरुषं न जहाति^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ अनुष्टुप्पादघटकीभूतानामष्टाक्षराणां प्रकारं क्रियमाणे षट्पञ्चाशदधिकदिश-
नभेदा (२५६) आद्यन्ते, तत्र च अधिकशतभेदो भेदो मातृवकात्क्रोडितकेतिनाम्ना ज्ञातः ।
२ इन्द्रोमञ्जर्यादायस्य मातृवकेति नाम प्रख्यापितम् । अस्य पादस्य चतुर्थेऽक्षरे
यतिर्बोद्धव्या ।

२ भगणाविति ख०, ग०, च ।

३ एतं भवतीति ग० ।

४ उक्ताष्टाक्षरप्रचुरभेदानां मध्ये षट्पञ्चाशतभेदो भेदश्चित्रपदेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या । अत्र सज्जनता च, अजाति, इत्युभयत्र पादान्तस्य
लघुवर्णयोर्मन्त्रे इति मुख्यमतिदिश्रुते ।

(१६) विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे मकारौ^(१) गकारौ च^(२), तद्विद्युन्माला नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः मगणः गु० गु०
विद्युन्माला, लोलान्^(३) भोगान्,

मगणः मगणः गु० गु०
मुक्त्वा मुक्तौ, यत्नं कुर्यात् ।

मगणः मगणः गु० गु० मगणः
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं, सौख्यं

मगणः गु० गु०
भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत्^(४) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।

वृहत्याम् ।

१ मगणाविति ख०, ग० च ।

२ गकारौ च लवत इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ विद्युन्मालोलोलानि क० ।

४ अष्टाक्षरप्रसारस्य सर्वमुर्वात्मकः प्रथमो भेदो विद्युन्मालेतिमात्रा प्रसिद्धः ।
अथ पादस्य चतुर्थेष्टमेष्टाक्षरे यतिः कर्तव्या । अनुष्टुभ्येतदतिरिक्तं दृष्टरत्ना-
करोक्तं कोमौ चंसवतचेष्टद्वित्रिंशच्चषष्टिपादितं । अन्वोमञ्जर्युक्तं तु नभस्रगा गज-
मतिरितिसप्तशोक्तं दृष्टम् । अस्मिन् पञ्चे चंसवतद्वतं वृहत्यामुक्तं । परन्तु मात्र मूल-

(१८८) भुजगशिशुद्धता नौम्^(१) ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च^(१) भवति, तद् भुजगशिशुद्धता
नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय, श्यामा ।

१ २ ४ ८ १६ ३२ (६४)

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः

रमयति हृदयं, यूनां, भुजगशिशुद्धता, नारी^(१) ॥

वक्रगतिरित्यर्थः । शिशुशब्दस्य सार्थकत्वादन्यैरप्युक्तम् ।

सर्वं पठितम् । समानोपमाणीति एतद्व्यक्त्यन्वयैतत्प्रकणोक्तमत्र पञ्चमाध्याये
वर्णितम् । अनुष्टुभि एतत्पादाकरपरिष्टे “नाराचिका तरौ लगवित्यन्यदपि एत-
मुक्तम् । अयं दमवधेय, अनुष्टुभि यस्य समस्य विषमस्य वाईसमस्य एतस्य विशेष-
सञ्ज्ञा नास्ति, तदेव वितानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्तव्यमिति । एतद्दि अनुष्टुभि
माणवकाक्लिङ्गितकादिविशेषनामोक्तिर्ज्ञापयति । आर्या अनुष्टुभोष्टाक्षरः पादो
भवतीति ज्ञेयम् । अस्या विद्युत्ते खेति नामान्तरम् ।

१ भुजगशिशुभृता नौमिति ग० ।

२ नगणौ मगणश्चेति ख०, ग० च ।

३ भुजगशिशुभृता नारीति ग० । अतुष्यादार्षट्पत्याः पादषट्कीभूतानां नवा
क्षराणां प्रसारे क्रियमाणे द्वादशाधिकपञ्चशतभेदा जायन्ते, तत्र अतुःपठितमो भेदो
भुजगशिशुभृतेति नाम्ना प्रसिद्धः । अन्यो मञ्जुर्धामस्या भुजगशिशुभृतेति भुजगशिशुभृते-
ति च नाम व्यवहृतम् । मुद्रित एतत्पादकरे तु भुजगशिशुभृतेति पाठान्तरं दृश्यते ।
असद्वितसटीकएतत्पादकरे भुजगशिशुभृतेति पाठः । अत्र पादस्य सप्तमाक्षरे नवमा-
क्षरं च वृत्तिर्ज्ञेया ।

अभ्यस्यतानुतरणी^(१) गतिवक्रभावानुन्मलिताः फणिशिशी-
र्भवतापराधाः । इति ।

सप्तभिर्द्वाभ्याश्च यतिरित्याम्नायः । हंसेति अत्र^(२) लिखित-
मप्यनुष्टुभि बोध्यम् ।

(१००) हंसरुतं स्त्री गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे मगणनगणौ गकारौ च भवतिः^(३) तद्वंसरुतं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
अभ्यागामिशणिलक्ष्मी,^(४) मञ्जीरर्काणिततुल्यं ।
८ १६३२ (४७)

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
तीरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरुतमेतत्^(५) ॥

(१०१) हलमुखी नौ स् ॥ ९ ॥

यस्य पादे रेफनकारसकारा^(६) भवन्ति, तद्वृत्तं हलमुखी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभ्यस्यता तु तरुणीति पुलकान्तरपाठः । अभ्यस्यतां तु तरुणीति ख० ।

२ इदमनेति ख०, ग० च । हंसरुतवृत्तस्याष्टाक्षरपादत्वादस्यानुष्टुभ्येव पाठ उचित इति भावः ।

३ गकारद्वयस्य भवतीति ख०, ग० च ।

४ अभ्यागामिशणिलक्ष्मीति ख०, ग० च ।

५ अनुष्टुप्पादषट्कौभूताष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशन्मो भेदो हंसरुतेतिना-
म्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिस्थलस्थानुक्त्वात् पादान्ने यतिर्बोद्धा ।

६ यस्य पादे रम्यमगणनगणौ इति ख० ।

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

गण्डयो-रतिशयकृशं, यन्मुखं, प्रकटदग्धनम् ।

२ ८, १६, २२, ३४, १२८ (२४१)

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

आयतं, कलहनिरतं, तां स्त्रियं, त्यज हनमुखीं^(१) ॥

त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

पङ्क्तौ ।

(^{०३}) शुद्धविराण् मसौ जगौ ॥ १० ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा^(१) भवन्ति, तद्वृत्तं
शुद्धविराट् नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः सगणः जगणः ग० सगणः सगणः जगणः ग०

विश्वं तिष्ठति कुल्लिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

८ १६ ६४ २५६ (३४५)

सगणः सगणः जगणः ग० सगणः सगणः जगणः ग०

अस्मदंशपितामहो^(१) गुरु-ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः^(४) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ उक्तनवाक्षरप्रसारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमो भेदो वृत्तमुखीतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अथ प्रथम पादस्य तृतीये नवमे चाक्षरे यतिः कर्तव्या । मुद्रित-
कन्दोमञ्जरौपुलके वृहत्यां मषिमध्य-भुजङ्गमङ्गतेति वृत्तद्वयमधिकमुक्तम् । मुद्रित-
वृत्तरत्नाकरे तु तत्र भद्रिकेति एकं वृत्तमधिकम् । अमुद्रितवृत्तरत्नाकरे तु शेषकल्पेण
पदप्रान्तविन्यस्तपाठे भवति नमयाश्च गुर्वो इति वृत्तमधिकमेकम् ।

२ यस्य पादे सगण-सगण-जगण-गकारा इति ख०, ग० च ।

३ अस्मद्वृत्तपितामह इति ग० । पुलकान्तरपाठश्च ।

४ पुनातु व इति ग०, पुलकान्तरपाठश्च । पङ्क्तिवन्दः पादवन्दकीभूतानां

(२०४) पणवो न्नौ य्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं
पणवो नाम । ततोदाहरणम् ॥

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०

मीमांसारस-ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटु-रितरा भाति ।

८१६ ८२,६४ (१८१)

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०

एव संमदि, विदुषां मध्ये, जल्पामो जय-पणवन्धत्वात्^(१) ॥

अत्र च^(२) पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।

(२०५) रुक्मवती भ्रौ स्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार^(१) गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं
रुक्मवती नाम । ततोदाहरणम् ।

दशाक्षराणां प्रत्यये क्रियमाणे चतुर्विंशत्यधिकसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र पञ्चचत्वारिंशदधिकविंशततमो भेदः शब्दविराडितिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यति कर्तव्या ।

१ उक्तदशाक्षरप्रकारस्यैकविंशत्यधिकविंशततमो भेदः पणवनाम्ना व्यवहृतः । अमुद्रितसटीकएतन्नाकरकारे तु भ्रौ ज्गौ चेति पणवनामकमिति पणवलक्षणमुक्तम् । तच्च स्रवकारविरुद्धम् । अत एव एतन्नाकरटीकास्तोक्तम्, 'वल्लुतस्र, जगणस्थाने यगण उचितः' इति । अत्र पादस्य पञ्चमे दशमे चाक्षरे यति कर्तव्या । भातौत्यत्र तौत्यस्य गन्ते इति गुरुवातिदेशः ।

२ अवेति ग० ।

३ भ्रमणमगणमगण्येति ग० ।

भगणः सगणः सगणः गु० भगणः सगणः सगणः गु०

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या ऊर्ध्वगरेखा^(१) ।

२ ४ ६४.१२८ (१२६)

भगणः सगणः सगणः गु० भगणः सगणः सगणः गु०

सा भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(१६) मयूरसारिणी जौं गौं ॥ १३ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफगकारौ च^(१), तद्वृत्तं मयूर-
सारिणी नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता^(१) ।

२ ८ ३२ १२८ (१०१)

१ ऊर्ध्वं सुरखेति क. चिह्नितादर्शपुस्तकपाठस्तु न समीचीनः । भमयोः परतः
सगणस्थाने रगणायमनात् ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य नवनवत्यधिकशततमो भेदो रुक्मवतीतिनाम्ना ख्यातः ।
अथ पादान्ते यतिः । इन्द्रोमज्ज्यादावस्य भेदस्य रूपवतोऽप्यकमालेति नामद्वयं
पाठान्तरत्वेनोपन्यस्तम् ।

३ रेफगकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । रगणजगणौ रगण-
गकारौ च भवत इति ग० ।

४ भुजङ्गभोगभुक्तचित्तेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । भुजङ्गभोगसक्तचेता इति
ग० ।

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसाः^(१)तां मयूरसारिणीं विजह्यात्^(२)॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(२०७) मत्ता म्भौ स्रगौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकाराः, ^(१) तद्वृत्तं मत्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः भगणः मगणः गु० मगणः भगणः मगणः गु०

स्वैरोल्लापैः, श्रुतिपुटपेयैः, गीतक्रीडा, सुरतविशेषैः ।

१६ २२ ६४ १२८ (२४१)

मगणः भगणः मगणः गु० मगणः भगणः मगणः गु०

वासगारे, कृतसुरतानां, ^(४) मत्ता नारी, रमयति चेतः^(५)॥

चतुर्भिः षडभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

१ सन्नताङ्गीति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्यैकसप्तत्यधिकशततमो भेदो मयूरसारिणीतिनाम्ना ख्यातः ।
अत्र पादान्ते यतिर्भवति ।

३ मगणभगणसगणगकारा इति ग० ।

४ कृतसुकृतानामिति ग० ।

५ उक्तदशाक्षरप्रसारस्यैकषत्वारिंशधिकद्विशततमो भेदो मत्तेतिनाम्ना प्रसिद्धः ।

अत्र पादस्य चतुर्थे दशमेऽक्षरे च यतिः ।

(१०८) उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च,^(१) तद्वृत्तमुपस्थिता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः जगणः जगणः ग० तगण जगणः जगणः ग०

एषा जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्वलदीधितिः ।

४ ८ २०, ६९ २५६ ८६५ ।

तगण जगण जगण ग० तगणः जगणः जगणः ग०

लक्ष्मी, -रिव दानवसदनं, पण्यैर्नरनाथमुपस्थिता^(२) ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

त्रिष्टुभि ।

(१०९) इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च^(३), तद्वृत्तमिन्द्रवज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ तगणजगणौ जगणगकारौ चेति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य पञ्चषष्ट्यात्यधिकविंशततमो भेद उपस्थितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य द्वितीये दशमेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

पङ्क्तावेतद्व्यानुक्तं नरजगैर्भवेन्ननोरमेति वृत्तं वृत्तरत्नाकरस्थम् । वृत्तरत्नाकर परपरिशिष्टे तु “दीपकमाला श्री मता जगौ । श्रेया वृत्तौ सभनगयुता ।” इति वृत्तद्वयमुक्तम् । इन्द्रोमञ्जर्यान्तु तत्र त्वरितगतिश्च मजनगैः । नरजगैर्भवेन्न ननोरमा । इति वृत्तद्वयमस्ति ।

३ तगणौ अकारौ गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ गकारश्च भवतीति ख० । त्रिष्टुभि प्रथमं मूले, ‘एकवृत्तं सौ ज्गौ ग्’ इति सूत्रमस्ति ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

यस्यां त्रिषट्सप्तममशरं स्याद्,
४ ६२, ६४, २५६ (६५७)

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

इत्स्वं सुजङ्घे नवमञ्च तद्वत् ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

गत्या विलक्षीकृतहंसकान्ते,

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः^(१) ॥

अपिच ।

ये दुष्टदैत्या इह भूमिनीके,
द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।
तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्,
व्याजीवयद्यः सततं नमस्ते ॥

तथा ।

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं,^(२)

मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः ।

१ त्रिष्टुप्छन्दःपादघटकौभूतानामेकादशाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे षष्ठ्यन्ता-
विंशधिकद्विसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र सप्तपञ्चाशदधिकविंशतमो भेद इन्द्रवज्रोति
नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

२ ब्रह्मिणां विरुद्धमिति ख०, ग० च ।

तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः,

क्षौणीधरस्येव^(१) भवत्यवश्यम् ॥

पादान्ते यतिः ।

(११) उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च,^(१) तद्वृत्तमुपेन्द्र-
वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः तगण जगणः ग० ग०

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,

१ ४ = २, ६ ४ २ ४ ३ (= ४ ८)

जगणः तगण जगणः ग० ग०

नमन्ति लक्ष्मोस्तननखनेऽपि ।

जगणः तगण जगणः ग० ग०

उपेन्द्रवज्राधिककर्कशत्वं

जगणः तगण जगणः ग० ग०

कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ क्षौणीधरस्येव त ख० ग० च ।

२ जगणतगणो जगणो गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ
गकारश्चेति आदर्शपुस्तकपाठस्तु सूत्रविरुद्धः । उपेन्द्रावज्राक्षणे तमणद्वयस्या-
नुक्तत्वात् ।

३ उक्तैकादशाक्षरप्रकारस्याष्टाक्षाधिकदिशततो भेद उपेन्द्रवज्राति नाम्ना

(११) आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरोक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाह ।
तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदोपजातयः प्रस्तारवचनात्^(१)
चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

पद्यात् । अत्र पादान् यतिर्ज्ञेया । लेखनेपि इत्यत्र 'पि' इत्यस्य गन्ते इति
गुरुत्वातिदेशः ।

१ प्रस्तारवशादिति ख० ग० च । पदकान्तरपाठस्य । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे चतुरक्ष
रम्यानीयलघुगुरुबोधकमगलवक्ररखास्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे षोडशभेदा
जायन्ते । तथा चतुष्पादस्थानीयैकतरवृत्ताद्यक्षरचतुष्कप्रस्तारे उपजातिवृत्तद्वयाद्यक्षर-
स्वरूपलघुगुरुस्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणेपि षोडशैव भेदा जायन्ते । यस्याद्योर्वर्णा
गुरुः, म गुरुस्थानीयः, यस्याथो लघुः, म घुस्थानीयः, सर्वत्रोपजातिप्रस्तारे बोध्यः । एत
स्त्रियमेतान्न गुरुस्थानीय इकारो लघुस्थानीय उकारो बोध्यः । यथा गौर्वक्ररखाया
अधस्तात्तयोः मगलरखा मस्याप्योपरिस्थवर्क्चरखाय मस्याप्य ऊने गुरु च दत्वा
मर्गगुर्वादिमर्गलघुना प्रस्तार क्रियते । तथावापि चतुर्गुरुस्थानीयानां चतुर्णामि-
कारणां मध्ये प्रथमेकारादधस्तात्तद्यम्यानीयमुकार विन्यस्य द्वितीयादितिवर्णानुपरि
स्थानेव मस्याप्य ऊने इकार स्थापयंत । यावच्छेषपङ्क्तावकारचतुष्टयमायाति । अथ
चतुरिकारात्मकः प्रथमो भेदः शुद्धेन्द्रवज्राख्यः षोडशचतुरकारात्मको भेदः शुद्धोपेन्द्र-
वज्राख्यो बोध्यः । शेषा मध्यस्थाश्चतुर्दशभेदा एतयोरेकद्वयादिपादमित्यभावादुप-
जातयस्ते भवन्ति । तामां चतुर्णोपजातीनां चतुर्दशनामानि पिङ्गलेनोक्तानि, यथा
यस्याः प्रथमः पाद उपेन्द्रवज्राया द्वितीयायाः शेषा इन्द्रवज्रायाः सोपजाति कौत्तिं
नाम्नी प्रथमेय (उ. ६६६) । द्वितीयोपजातिरिय (उ. ६६६) वाणीनाम्नी । तृतीयं
(उ. ६६६) मालानाम्नी । चतुर्थीयं (६६६) शालानाम्नी । पञ्चमीयं (उ. ६६६) हंसो-
न्नाम्नी । षष्ठीयं (उ. ६६६) मायानाम्नी । सप्तमीयं (उ. ६६६) जायानाम्नी । अष्टमीयं
(६६६) बालानाम्नी । नवमीयं (उ. ६६६) आर्द्रानाम्नी । दशमीयं (६६६) भद्रा
नाम्नी । एकादशीयं (उ. ६६६) रामानाम्नी । त्रयोदशीयं (उ. ६६६) रुद्रिनाम्नी
चतुर्दशीयं (६६६) बुद्धिनाम्नी उपजातिर्ज्ञातया । उत्तररत्नाकरटीकायामप्येतदेः

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

विवरणमुपन्यस्तम् । अथामां सुखबोधार्थमिकारोकाराभ्यामुपजातिप्रसारो लिख्यते यथा.

इ इ इ इ   इ इ इ उ   एवं वशस्येन्द्रवशयोरेतादृशेतरयोश्चोपजातिप्रसारेषु चतु
उ इ इ इ   उ इ इ उ   दंशभेदा जायन्ते । अत्रोकारवकाराभ्यां पूर्ववत् प्रसारः
इ उ इ इ   इ उ इ उ   कर्तव्य । अत्र गुरुस्थानीय इ कारो लघुस्थानीयो वकारः ।
उ उ इ इ   उ उ इ उ   प्रथमन्यत्राप्युपक्रमः । यथा समाक्षरपादवृत्तद्वयमिश्रणे उप
इ इ उ इ   इ इ उ उ   जातिर्भवति तथाविषमाक्षरपादवृत्तद्वययादिमिश्रणेष्वप-
उ इ उ इ   उ इ उ उ   जातिर्भवति । तत्र वशस्योपेन्द्रवज्राभिमिश्रितोपजातिरुदाह
इ उ उ इ   इ उ उ उ   रणं वान्मसीयकरामायणे मुन्दरकाण्डे यथा, “नमोस्तु वा
उ उ उ इ   उ उ उ उ   चस्यतये सचक्रिणे स्वयम्भवे चापि कुताग्रनाय । अनेन
चोक्तं यदिदं समाग्रतो वनैकमान्नञ्च तथास्तु नान्यथा” इति । अत्र स्वयम्भवे इति
द्वितीयपाद उपेन्द्रवज्राया अन्यं त्रय पादा वशस्यस्य । इन्द्रवशोपेन्द्रवज्रावशस्यमिश्रि-
ताया उपजातिरुदाहरणं भागवते दशमस्कन्धे यथा, “तावत् प्रविष्टान्त्वसुरोदरान्तरे”
इति । इन्द्रवज्रंन्द्रवशोपेन्द्रवज्रावशस्यमिश्रिताया उपजातिरुदाहरणं प्रबोधवन्द्योदये
यथा “विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि” इति । अत एव “समाक्षरजातिमिश्रणमेवोपजाति-
त्वं । द्वयोरेव जात्याभिमिश्रणमेवोपजातित्वमिति च प्राचां मतमनादरणीयम्” इति
उत्तरत्नाकटीकाकृतं तत्त्वम् । अत्रेदमवधेयम् । जातिद्वयमिश्रणे पूर्वोक्तनिधमेन प्रसारे
क्रियमाणं चतुर्दशभेदा जायन्ते । प्रसारसिद्ध्यर्थं तत्रैकस्य नामाद्याच्चास्य गुणत्व-
कल्पना, अपरस्य लघुत्वकल्पना कार्या । आतिव्यञ्जनातिचतुष्टयमिश्रणे तु नोक्त-
प्रसारविधिः प्रसज्यते । गुणलघुत्वौ द्विव्यक्तित्वात् द्विव्यक्तिकस्यल एव तत्प्रसक्तिः ।
जातित्रयजातिचतुष्टयमिश्रणस्यलेतु पादसङ्ख्यास्यलाभिविज्ञानामेकद्विविचतुरङ्गनि-
र्दिष्टानामिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावशस्याद्याक्षराणां पादव्यत्यासविन्यासक्रमेण प्रसारे कृते

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुरत्नपरीक्षणाय^(१) ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु^(२) द्रष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघ-
वार्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन
वंशस्थेन्द्रवंशापादसौरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा

प्रथम चत्वारो भेदा जायन्ते पुनस्तं षां पादविन्यासस्यत्ययसमये नामविशेषपौर्वापये-
विन्यासक्रमभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । यथा,

पादाङ्कः २ भेदः ३ भेदः ४ भेदः		प्रथमद्वितीयौ पादौ इन्द्रवज्रायाः तृतीयचतु- र्थौ पुण्ड्रवज्रावशस्यथोः, इत्येको भेदः । द्वितीय तृतीयौ इन्द्रवज्रायाः प्रथमचतुर्थौ उपेन्द्रवज्राव- शस्यथो, इति द्वितीयो भेदः । तृतीयचतुर्थौ विन्द्र- वज्रायाः, प्रथमद्वितीयौ पुण्ड्रवज्रावशस्यथोः, इति तृतीयो भेदः । प्रथमचतुर्थौ विन्द्रवज्रायाः, द्वितीय	
१६०	३०	३०	६०
२६०	६०	६०	६०
३३०	६०	६०	३०
४६०	६०	६०	६०

तृतीयौ वशस्योपेन्द्रवज्रायोः, इति चतुर्थो भेदः । ६०, ३०, ६०, ६० । ३०, ६०, ६०,
६० । ६०, ६०, ३०, ६० । ६० ६० ६०, ३० । ६०, ६०, ३०, ६०, इत्यादि ।
एवमपेक्षणीयम् । एवं सर्वतोपजातिस्थले ज्ञेयम् । उपजातीनां नामोक्तं खलु,
दृष्टान्तप्रदर्शनार्थमुपलक्षणमात्रम् । सर्वा एता उपजातयोर्द्विसमविषमवृत्तान्तभूता
ः ।

१ व्यवहारलोके इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पुरत्नपरीक्षणायामिति ख०
पुस्तकान्तरपाठश्च । पुनस्तं परीक्षणायामिति ग० । द्वादशौ रामानन्त्युपजाति-
रिषम् । (सर्वतोपजातिरिति पद्यस्य १, ४, पादान्त पदद्वय पाठान्तरद्वयेन) ।

२ कुमारसम्भवे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

श्लिनीवातीर्ष्वादिभ्योः अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
सारेणोपजातयो ज्ञेयाः^(१) ॥

(२१०) दीधकं भौ भगौ ग् ॥ १८ ॥

यस्य पादे भकारास्तथो गकारौ च भवतः, तद्दीधकं नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगण भगणः भगण गु० गु०

दीधकमर्थविरोधकमुग्रं^(२)

१०५ ०४ १८ ०२ १९८, ०४३

भगण भगण भगण गु० गु०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भगण भगण भगण गु० गु०

स्वार्थपरं मतिह्वीनममात्यं,

भगण भगण भगण गु० गु०

मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात्^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दीग्धोति दीधकः । केनाप्युपायेन
राजानं दीग्धि ॥

१ प्रयोगानुसारेणोपजातयो दृष्टव्या इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रयोगान्
प्रसारणोपजातयो दृष्टव्या इति ग० ।

२ दीधकमर्थविरोधकमुग्रमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ क्तैकादशाक्षरप्रसारस्थोनचत्वारिंशदधिकक्षतुःशततमो भेदो दोषवृत्तिनाम्ना
प्रसिद्धः । खन पादान्ते यतिर्विध्या ।

(२१६) शालिनी स्तौ त्गौ ग् ममुद्र ऋषयः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति^(१),
तद्वृत्तं शालिनी नाम । चतुर्षु ममसु र्यातिः । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः तगण तगण गुःगु०
शस्त्रश्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षी^(२)
(२८६) ६० २५६

मगण तगण तगण गुःगु०
पौनश्रोणि-र्दक्षिणावर्त्तनाभिः ।

मगण तगण तगण गुःगु०
मध्ये क्षामा^(३) पीवरोरुस्तनीया

मगण तगण तगण गुःगु०
स्नाय्या भर्तुः शालिनी कामिनी स्यात्^(४) ॥
(२१४) वातोर्मी म्भौ त्गौ ग्^(५) ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारभकारतकारा गकारौ च^(६) तद्वृत्तं

१ मगणतगणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

२ स्निग्धगण्डायताक्षीति ग० । शस्त्री श्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षीति ख० ।

३ मध्यक्षामेति ग० ।

४ कर्त्तृकादशक्षरप्रसारस्थो नवत्यधिकद्विंशततमो भेदः शालिनीतिनाम्ना ख्यातः ।

अथ पादस्य चतुर्थ एकादशक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

५ त्गौ गश्चतुः खरा इति ख० । त्गौ ग् चेति ग० ।

६ मगणभगणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

वाताम्नी नाम^(१) । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

सगणः भगणः तगणः ग० ग०

यात्युत्मेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,
(३०४) १६.३० २५३

सगणः भगणः तगणः ग० ग०

स्याद्वा यस्या, -श्चपला^(२) चित्तवत्तिः ।

सगणः भगणः तगणः ग० ग०

या दीर्घाङ्गी, स्फोटशब्दादृहामा^(३)

सगणः भगणः तगणः ग० ग०

त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोन्मिमाला^(४) ॥

वातोन्मीति “स्त्रियां कृदिकारदत्तिनः” इति डीप् ॥

१ चकारो यत्यनुकर्षणार्थ इति ग, चिह्नितपुस्तकाधिकः पाठः ।

२ वा यस्याः स्याच्चपलेति पुस्तकान्तरपाठः । या यस्याः स्याच्चपलेति ख०, ग० च ।

३ स्फोटशब्दादृहामा इति ग० ।

४ उक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य पञ्चाधिकविंशततमो भेदोवातोन्मीतिनामा प्रख्यातः ।
अतः पादस्य चतुर्थे एकादशेक्षरे च यतिर्ज्ञेया । वातोन्मीशालिन्योर्भगणतगणस्यामे
एव किञ्चिद्वेदः । अत एवानयोर्मिश्रस्यात्पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलघुविभिन्न-
तायामिव लघुद्वयमविभिन्नतायामपि उपजातयो भवन्तीति तथा शालिनीत्यादि
वदता प्रत्यक्षता सिद्धान्तीकृतम् ।

(११५) भ्रमर विलासिता भौ नौ ग् (१) ॥ २२ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकाराः स्युः (१) तद्
भ्रमरविलासिता (१) नाम वृत्तम् । सैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

किन्ते वक्त्रां, चलदलकचिंतं,

१६, ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

किं वा पद्मं, भ्रमरविलसितम् ।

(१००६)

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

इत्येवं मे, जनयति मनसि,

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

प्रीति (४) कान्ते, परिमरसरसि (५) ॥

१ भ्रमरविलसितं समुद्र ऋषय इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । उत्तरतूकारा-
दावपि भ्रमरविलसितमित्येवास्य नाम ।

२ मगणभगणनगणलकारगकारा भवन्तीति ग० ।

३ भ्रमरविलसितमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ भ्रान्तिमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ कर्त्तुं कादशाक्षरप्रसारस्य नयाधिकसहस्रतमो भेदो भ्रमरविलसितमिति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थे एकः दशे चरे च यतिः । अत्र चतुर्थपादान्तस्य 'सि' इति वर्णस्य
गन्तो इति गुरुत्वातिदेशः ।

(२१६) रथोद्धता नौ लौ ग ॥ २३ ॥

यस्य पादे रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (१) तद्वृत्तं
रथोद्धाता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रगण नगणः रगणः ल० ग०

या करोति विविधैर्विटेः समं,

२ ८, १६, ३२, १२८ ५१२

रगण नगण रगण ल० ग०

सङ्गतिं परगृहे रता च या ।

(६०६)

रगणः नगणः रगणः ल० ग०

ज्ञानयत्युभयतोऽपि वान्धवान्,

रगणः नगणः रगणः ल० ग०

मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता (१) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च भवतीति ख०, पुलकाक्षरपाठश्च । रगण-
नगणरगणा लघुर्गुणरिति ग० ।

२ ऊक्तेकादशाक्षरप्रकारस्यैकोनश्रुताधिकषट्शततमो भेदो रथोद्धतेतिनाम्ना-
ख्यातः । अथ पादान्ते यतिः कर्त्तव्या ।

(११७) स्वागता नौ भगौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-भकारा-गकारौ च, (१)तद्वृत्तं स्वागता
नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रगणः नगणः भगणः गु०गु०

आह्वं प्रविशतो यदि राज्ञः,

९ ८, १६, ३२ १, २८, २४६ (४४३)

रगणः नगणः भगणः गु०गु०

पृष्ठतश्चरति वायुसमेतः ।

रगणः नगणः भगणः गु०गु०

प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

रगणः नगणः भगणः गु०गु०

स्वागता भवति तस्य जयश्रीः^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(११८) वृन्ता नौ सगौ ग् ॥ २५ ॥

यस्य पादे नकारौ सकारगकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं
वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकपुतिन्यायेन समुद्र ऋषय इत्यनु-
वृत्तते । तेन^(१) चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ रगणनगणौ भगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

२ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य विचत्वारिंशदधिकचतुःशतसो भेदः स्वागतेति
नाम्ना ख्यातः । अथ पादान्ते यतिः ।

३ तदेवेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

नगण नगण मगण ग० ग०

द्विजगुरु-परिभवकारी यो.^(१)

१ २, ८ ८, १ ८, २ ० ३ १ १ ० ८, १ २ ५ ६ १

नगण नगण मगण ग० ग०

नरपति-रतिधननुधात्मा ।

नगण नगण मगण ग० ग०

ध्रुवमिह निपतति पापोऽमौ

नगण नगण मगण ग० ग०

फलमिव, पवनहतं वृन्तात्^(२) ॥

^(१९) श्येनी जौ लौ ग॥ २६ ॥

इस्य पादे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च.^(३) तद्वृत्तं
श्येनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

रगण जगण रगण ल० ग०

क्रूरदृष्टिरायताग्रनामिका,

१ २ ८ ८ २ २ १ ० ८ ४ १ २ ० ८ ३

रगण जगण रगण ल० ग०

चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।

१ द्विजगुरुपरिभावो य इति ग० ।

२ ऊर्त्तिकादशाक्षरप्रकारस्य षट्षट्काक्षदधिकद्विशततमो भेदो वृत्तेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थे एकादशक्षरे च यतिः कर्तव्या ।

३ रगणजगणौ रगणलकारौ गकारश्चेति ग० । रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च
भवतीति पुस्तकान्तरपाठः ।

रगण जगणः रगणः ल० ग०

युद्धकाङ्क्षिणी सदामिषाप्रया,

रगणः जगणः रगणः ल० ग०

श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(२२०) विलासिनी औ ज्गौ ग्^(२) ॥ २७ ॥

यस्य पादे जकाररेफो जकारगकारौ गकारश्च भवति,
तद्वृत्तं विलासिनी नाम । तद्विदाहरणम् ।

जगण रगणः जगणः ग० ग०

विलासिनी विलोकितः स कामी,

१ ४ १६ ६४ २५६ (३४०)

जगणः रगण जगणः ग० ग०

दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

१ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य चाशीत्यधिकषट्शततमो भेदः श्येनोतिनाम्ना वि-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

२ सूत्रमिदं मूले नास्ति । मल्लम्बख०, ग०, चिह्नितपुस्तकयोश्च नैतद् दृश्यते ।

अगणः रगणः अगणः गु० गु०
 करोति चञ्चलान्निदृष्टिपातैः,

अगणः रगणः अगणः गु० गु०
 यतात्मनश्चयोगिनोऽपि मत्तान्^(१) ॥

(२९१) जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिममामेः । यदित जडमनुक्रमि-
 ष्यामस्तज्जगतीत्येव^(२) वेदितव्यं । वक्ष्यति, तोटकं सः(३१) इति,
 तज् जगतीपादस्य लक्षणं भवति^(३) ॥

१ जक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरविततमो भेदो विलासिनीति
 नाम्ना ख्यातः । अनुक्तस्थले पादान् यतिः क्रियतेऽतोव पादान् यतिर्बोधा ।

विष्टभि चव यानि वृत्तान्यनुक्तानि तानि वृत्तरत्नाकरोक्तानि यथा, श्री-सुमुखी-
 भद्रिकोपस्थितोपचित्रा-नवसितामौक्तिकमाला-कुपुरुषजनिते-त्यष्टौ । वृत्तरत्नाकर-
 परिष्टे तु विध्वङ्गमाला भवन्ती तगौ गः । सान्द्रपद स्याद्भूतनगलैश्च । शिखरिधतमिदं
 जम्भो तगौ गुरुचत् । इति वृत्तचयम् । तव इन्दोमज्जयां सुमुष्यानुकूलामोदनकेति
 वृत्तवयमस्ति । अवे दसाश्चक्रेते । उपचित्रानवसिताकुपुरुषजनितेतिवृत्तचयं मल्लव्य-
 सटीकवृत्तरत्नाकरग्रन्थे न लिखितमस्ति । श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिना परिशोधिते
 मुद्रितवृत्तरत्नाकरग्रन्थे तु तद दृश्यते । तद्वच सटीकवृत्तरत्नाकरस्य पुस्तके पाठस्वरूपनस्य
 मुद्रितपुस्तके पाठाधिकस्य निर्णयः पुस्तकबाडस्य विना न भवतीति विज्ञेयम् ।
 अथ परिशिष्टोक्तसान्द्रपदवृत्तस्य इन्दोमज्जयुक्ताया अनुकूलायाश्च मिश्रणात्, पुनर्दृष्ट-
 रत्नाकरोक्तभद्रिकाया वृत्तायाश्च मिश्रणात् पूर्ववदुपजातयो बोधाः ।

२ अनुक्रमिष्यामो अगत्येत्येवमिति ख०, ग०, पुस्तकाक्षरपाठश्च ।

३ अगत्यधिकारे तोटकं स इत्युक्तं नैकेन सगजेन तोटकवृत्तं भवति, यावद्विः

(२२२) वंशस्था ज्तौ जौ ॥ २६ ॥

यस्य पादे जंकारतकारौ जकाररेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
वंशस्था नाम । ततोदाहरणम् ।

जगण तगण जगण रगण

विष्णुद्ववंशस्थमदारचेष्टितं

१ ५ ३२, ६४ २५ १०२४/१३८०,

जगण तगण जगण रगण

गणप्रिय मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

जगण तगण जगण रगण

विपत्तिमग्न्याय^(१) करावन्म्वनं

जगण तगण जगण रगण

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ^(२) ॥

पादान्ते यतिः ।

सगणैर्जगत्या द्वादशक्षरपादं पृथक् तावतां सगणानामध्याहारीव क्रियते । अत एवैतं
श्लोकं जगतीपादाक्षरसङ्ख्याज्ञापकं भवति इति भावः ।

१ विपत्तिमग्न्येति ख, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ जगतीकन्दःपादघटकीभूतानां द्वादशक्षराणां प्रसारनियमप्राप्ताः पणन
धिकचतुःसहस्रभेदाः, तत्र त्रिंशत्तद्वाशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेदो वंशस्था इति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया । वंशस्थमिति उत्तरत्वाकरम् । वंशस्थविल
मिति बन्दोमञ्जरी ।

(१९०) इन्द्रवंशा तौ जौ ॥ ३० ॥

यस्य पादे तकारौ जकाररेफौ^(१) च^(२), तद्गुप्तमिन्द्रवंशा
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

कुर्वीत यो देवगुरुदिजन्मना-

४

६० ई० २५८, ११०४ १२८१ ।

तगण तगण जगण रगण

मुर्वीर्पातिः पालनमर्थलिप्सया^(३) ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः

तगणः तगण जगण रगण

सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्त्तिनी^(४) ॥

पादान्ते^(५) यतिः ।

१ तगणौ जगणरगणाविति ग० ।

२ तकारौ जकाररेफौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पातकमर्थलिप्सयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य विशतैकाशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेद इन्द्रवंशा इति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोद्धा । वश्येन्द्रवश्योः प्रथम एव गणे किञ्चिद्द्वा-
दनयोर्मिश्रणेऽपि उपजातयो भवन्तीति उक्तम् ।

५ अत्रापि पादान्ते यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(२९४) द्रुतविलम्बितं न्भौ भौ ॥ ३१ ॥

यस्य पाटे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतः, तद्द्रुतं
द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

१ २ ४, १६, ३२, २४६ १६८, १०२४ (१४६४)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतविलम्बितखेलगतिनृपः,

नगणः भगणः भगणः रगणः

सकलराज्यसुखं प्रियमश्रुते^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(२९५) तोटकं सः ॥ ३२ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते^(१)

१ सकलराज्यसुखं त्रियमश्रुते इति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुःशतं,
चतुषष्ट्यधिकैकसहस्रतमो । भेदो द्रुतविलम्बितनाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते
यतिः क्रियते ।

२ जगत्या द्वादशाक्षरपादत्वाच्चतुभिः सगणैः पादः पूर्यते । अत एव यावच्छब्देन
चतुःसङ्ख्या विवक्षिता भवतीति फलितार्थः । इममेवार्थं स्फुटोक्तुर्वता केन चित्
पञ्चकारेण “वद् तोटकमभिसकारयुतम्” इति, केन वा “इद् तोटकमभ्युधिसैः
प्रथितम्” इति वा तोटकलक्षणं कृतम् ।

तावन्त एव पादेषु यत्र सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं तोटकं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।

अमुना यमुनाजलकेलिकृता,
सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती,
न ययौ नवयौवनभारवती^(१) ॥

सगणः १ सगणः २ सगणः ३ सगणः ४

त्यज तोटकमर्थनियोगकरं,

१ २ ८, १६, ३४, १२८, ४१२, १०२४ (१०४६)

सगणः १ सगणः २ सगणः ३ सगणः ४

प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

सगणः १ सगणः २ सगणः ३ सगणः ४

उपधाभिरणुद्धमतिं सचिव

सगणः १ सगणः २ सगणः ३ सगणः ४

नरनायकभीरुकमायुधिकम्^(२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ इदं तोडकोदाहरणं मङ्गलं खग, चिह्नितपुस्तकद्वयं नास्ति । पुनरस्मिन्
वृत्ते तोडकेति नामोल्लेखोपि नास्ति । अत एव नैतद्कोदाहरणमेतदप्युदाहृतमपि तु
प्रक्षिप्तमिति मे मतिः । भेदान्तराभावे उदाहरणद्वयविन्यासस्य वैयर्थ्यात् ।

२ नरनायकभीरुकमायुधिकमिति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रकारस्य सप्तशतवर्गं
पञ्चाशदधिकैकसहस्रतमो भेदस्तोडकेति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया ।

(२९६) पुटो^(१) नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

यस्य पादे नकारो सकारयकारो^(२) च भवततः, तद्वृत्तं पुटो नाम^(३) । अष्टभिश्चतुर्भिश्चयतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

नगण. नगण सगणः यगण

नविचलति कथञ्चिन्, न्यायमार्गाद्,

१ २ ४ ८, १६ ३२, (४०६) ५/२

नगण. नगण सगण. यगण

वसुनि शिथिलमुष्टिः, पाथिवो यः ।

नगण नगण सगण यगण

अमृतपुट इवासौ, पुण्यकर्मा,

नगण नगण सगण यगण

भदति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः^(४) ॥

(२९७) जलोद्धतगतिजसौ जसौ रसर्त्तवः ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्ताविव तद्वृत्तं^(५) जलोद्धतगति-
नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ औपुट इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ सगणयगणौ इति ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ औपुटो नामेति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो भेदः पुट इतिनाम्ना प्रसि-
द्धः । अत्र पादस्याष्टमे द्वादशक्षरे च यतिर्वाध्या ।

५ जगणसगणौ पुनर्जगणयगणौ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अगणः सगणः अगणः सगणः

भनक्ति समरे, बहूनपि रिपून्,

१ ४ ८, १६, ६४ २५६ ४१२, १०२४

अगणः सगणः अगणः सगणः

हरिः प्रभुरमौ, भुजोर्जितबलः ।

(१८८६)

अगणः सगणः अगणः सगणः

जलोद्धतगतिर्यथैव मकरः-

अगणः सगणः अगणः सगणः

स्तरङ्गनिकरः करेण परितः^(१) ॥

(१०८) ततं नौ म्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे नकारो मकाररेफौ च^(२), तद्वृत्तं ततं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः नगणः सगणः सगणः

कुरु करुणमियं गाढोत्कण्डिका,

४ ८ ४ ८ १६, ३२ १०८८ १०८४

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्याष्टतपञ्चशोऽधिकैकसहस्रतमो भेदो जलोद्धतमतीति
नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य षष्ठे द्वादशक्षरे च यतिः कर्तव्या ।

२ नगणौ सगणरमणौ च इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः नगणः मगणः रगणः

यदुतनयचकोरी कामाधिका ।

नगणः नगणः मगणः रगणः

विरहदहनमङ्गादङ्गैः कृशाः

नगणः नगणः मगणः रगणः

पिवतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा^(१) ॥

(१५६) कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनस्तावेव भवतः, तद्वृत्तं^(१) कुसुम-
विचित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः यगणः मगणः यगणः

विगलितहारा सकुसुममाला

१ २ ४ ८ १० १२ १४ १६ १८ २० २२ २४ २६ २८ ३० ३२

नगणः यगणः नगणः यगणः

सचरणलालावलयसुलला ।

नगणः यगणः नगणः यगणः

विरचितवेशं सुरतविशेषं,

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य अष्टाशीत्यधिकैकं सहस्रतमभेदस्ततेति नाम्ना प्लुत-
अन्यतनियमस्यलानुक्तत्वेन पादान्त एव यतिर्वाध्या । अथवा पुटलकवत् अष्टमे द्वाद-
शेक्षरे च यतिः ।

२ नगणयगणौ पुनर्नगणयगणौ तद्वृत्तमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२८१) भुजङ्ग प्रयातं यः ॥ ३८ ॥

यस्य पाठे चत्वारो यकारास्तद्वृत्तं^(१) भुजङ्गप्रयातं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

यगणः १ यगणः २ यगणः ३ यगणः ४
पुरः साधुवद्भाति^(२) मिथ्याविनीतः.
१ ८ ६४ ५८६ ५१२

यगणः १ यगणः २ यगणः ३ यगणः ४
परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

यगणः १ यगणः २ यगणः ३ यगणः ४
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं,

यगणः १ यगणः २ यगणः ३ यगणः ४
त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्^(३) ॥

इन्द्रोमञ्जरी । प्रसूदितवदनाभवेनौ च रौ इति एतरत्वाकरम् । “तत नौ नौ” “कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ” “चञ्चलाक्षिका नौ रौ” इति सूत्राणि मूलमूलेषु न पठितानि ।
मङ्गल्ये ख, चिह्नितपुस्तकेपि नैतेषां पाठो दृश्यते । मदीयग, चिह्नितपुस्तके तु ‘कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ’ इत्येकमेव सूत्रं पठितमस्ति ।

१ चत्वारो यगणा भवन्ति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ साधुवद्भाति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षड्शीत्युत्तरपञ्चशततमो भेदो भुजङ्गप्रयातेतिनाम्ना
विख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः । अत्र यगणस्य चतुराष्टित्तु, जगतीपादाक्षर
सङ्ख्यावल्लभ्या । कथं लभ्यते, तत्प्रकारस्तु, तोटकं स इत्यत्र प्रदर्शितः । एवं
वर्गिणी र इत्यत्रापि ज्ञेयम् । एतरत्वाकरादौ तु स्पष्टमेतत्

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(११२) स्रग्विणी रः ॥ १५ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफाः सा^(१) स्रग्विणी नाम । तत्रोदा-
हरणम् ॥

रगणः १ रगणः २ रगणः ३ रगणः ४

यो रणे युद्धयते निर्भरं निर्भय-

२ (६।११०१) १०८ (१००३)

रगणः १ रगणः २ रगणः ३ रगणः ४

स्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः ।

रगणः १ रगणः २ रगणः ३ रगणः ४

तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः^(१) स्रग्विणी,

रगणः १ रगणः २ रगणः ३ रगणः ४

नूनमभ्येति सत्कीर्तिशुक्लाशुका^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ रगणाश्चत्वारस्तत् इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीरलक्ष्मीर्यश इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रकारस्यैकशतैकसप्तत्यधिकैकसप्तत्यन्यो भेदः स्रग्विणीति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बाध्या ।

(१७४) प्रमिताक्षरा सृजौ सौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे सकारजकारो सकारो च^(१) भवतः, तद्वृत्तं प्रमि-
ताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं,

१ २ ८ ३२, ६४, १२८, ५१२ १०२४ (१०२४)

सगण जगण सगण सगणः

परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती

सगणः जगण सगणः सगणः

तव भारती हरति मे हृदयम्^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(१७५) कान्तोत्पीड़ा भमौ सौ ॥

यस्य पादे भकारमकारौ सकारमकारौ च^(१), तद्वृत्तं कान्ती-
त्पीड़ा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

१ सगणजगणौ सगणौ चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तशतद्विसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रमिताक्षरेति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

३ भगवन्मयसौ सगणसगणौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः   भगणः   भगणः   भगणः
 कामशरैर्व्याप्ता खल् कान्तोत्थोडा,
 ० ४   ६४, १२८ (१८८)

भगणः   भगणः   भगणः   भगणः
 माप्रवती दुःखै परिमुच्यन्ती या ।

भगणः   भगणः   भगणः   भगणः
 मा लभते चेत्कामुकयोगं गाढ

भगणः   भगणः   भगणः   भगणः
 दुःखविमुक्ता^(१) स्यात् परमानन्दाप्ता^(२) ॥

(२३७) वेश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋषयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे मकारौ यकारौ च^(३) भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवी
 नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

भगणः   भगणः   भगणः   भगणः
 धन्यः पुण्यात्मा जायते कापि वंशे
 ५ ००)   ६४,   ४१२

भगणः   भगणः   भगणः   भगणः
 तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।

१ दुःखविमुक्ता इति ख०, ग०, पुलकान्नरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्यैकोनशताधिकैकशततमो भेदः कामोत्पीडितनाम्ना
 ख्यातः । अथ यतिस्थलविशेषानुक्तेः पादान्तरव्यतिर्ज्ञेया ।

३ भगणौ यगणाविति ख०, पुलकान्नरपाठश्च ।

सगण सगण सगण सगण

गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्यप्रवृत्ते

सगण सगण सगण सगण

शुद्धः श्रद्धादौ वेश्वदेवी भवेद्यः^(१) ॥

(^२) वाहिनी तमौ न्यावृषिकामगणः ॥

यस्य पादौ तकारयकारौ मकारप्रकारौ च, भवतास्तद्वृत्ति
वाहिनी नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यति । तयोदाहरणम् ॥

उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तावस्य सप्तमप्रत्ययिकपञ्चमतमौ मटौ तयोदाहरणम् ।
प्रमिदः ख पादस्य पञ्चम एकादश चाक्षरयति कथञ्च

सप्तम्ये ख चिञ्जितप्लुक्के भट्टमट नास्ति गोचिञ्जितप्लुक्के तु तयोदाहरण
सप्तभिः पञ्चभिर्यतिनियमश्च उच्यते परस्मैपदोदाहरणं कचिञ्जित आटौ तद्वृत्ति
गचिञ्जितप्लुक्केपि नोक्तम् कथञ्च तयोदाहरणमित्युक्ते वाच्यम् कृतं चेत
कादुदाहरणं मया विरचितं प्रस्तुतम् तदुच्यते

सगण सगण सगण सगण

* पूर्णा यदौयः कापो नातिविशुद्धा

सगण सगण सगण सगण

दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वानां प्रजानां ।

सगण सगण सगण सगण

यद्वाहिनी सर्वाङ्गे युक्ता प्रधर्ष्या

सगण सगण सगण सगण

राज्ञीस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदेव ॥

	RS.	AS.
The Maitrī Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi, ...	1	14
The Gopāla Tāpani Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhushana ...	0	10
The Grihya Sutra of A'svalāyana, with the commentary of Gārgya-nārāyaṇa. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīśa 4 Fasciculi,	2	8
The Nṛsiṃha Tāpani with the commentary of Sankara A'chārya, edited by Paṇḍita Rāmmaya Tarkālakarā. 3 Fasciculus, ..	1	14
Gopātha Brāhmaṇa by Babu Rājendralāla Mitra. 2 fasc., ...	1	10

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.

The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of Ś'ākya Sūha. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 5 Fasciculi, ...	3	2
The Taittirīya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda, with the commentary of Śāyana. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 24 Fasciculi, ..	15	0
Taittirīya, Sanhitā Edited by Dr. E. Röer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyāyaratna. Published 26 Fasciculi, ..	16	4

New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.

The Taittirīya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 10 Fasciculi, ...	6	4
The Mīmāṃsā Darśana, with the Commentary of Ś'āvara Svāmī. Edited by Paṇḍita Muheśa-chandra Nyāyaratna. Published, 12 Fasciculi, ...	4	6
The Tāndya Mahābrāhmaṇa with the Commentary of Śāyaṇāchārya. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīśa, 18 Fasciculi, ..	11	4
The Lātvyāyana Sutra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedāntavāgīśa. 8 Fasciculi, ..	5	0
The Agni Purāṇa. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhushana, 3 Fasciculi, ...	1	14
Chhandah Sutra of Pingala Achārya. 2 fasc. ...	1	4
The Taittirīya Prātisākhya. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. 2 fasc., ...	1	4
Gobhīya Grihya Sutra with a commentary by the Editor, Pandit Chandrakānta Tarkalankar. 2 fasc., ..	1	4
Sama Veda Saṁhita with the commentary of Śāyaṇa Achārya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Śāmasrami, 5 fasc., ...	3	2
Chaturvarga Chintāmani by Hemādri. Edited by Paṇḍit Bharata Chandra Siromani, 5 fasc., ...	3	2
Atharvanopanishad No. 249. ...	0	10

English Translations complete, demi 8vo.

An English Translation of the Brihad A'raṇyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Röer, 3 Fasciculi, ...	1	14
An English Translation of Chhāndogya Upanishad, by Babu Rājendralāla Mitra. 2 Fasciculi, ...	1	4
An English Translation of the Taittirīya, Aitareya, Svetāśvatara. Kēna, Iśa, Katha, Muṇḍaka and Māṇḍukya Upanishads, by Dr. E. Röer. 2 Fasciculi, ..	1	4
The Śūrya-Siddhānta, translated by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstri. 1 Fasciculus, ...	0	10
The Siddhānta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, ...		
The Siddhānta Siromani, translated by the late Rāṇū Deva Śāstri. 2 Fas-		

English Translation in progress, demi 8vo

Sāhitya Darpana or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Visvanātha Kavirāja. Translated into English by Babu Pramādādāsa Mitra. 3 Fasciculi, — — 1
The Brahma Sutra with the commentary of Sankar Achārya. Translated into English by Rev. K. M. Banerjea, No. 214, — — 1
Aim Akbari English 6 fasc., — — — 19

B. MISCELLANEOUS.

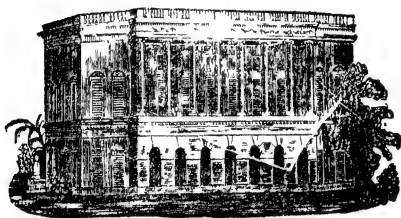
One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, — — 750
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV, and XXIX. prices as per title page
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX. each at, — — — — 10
Ditto ditto Index, — — — — 5
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Rājendralāla Mitra, 1856, — — — 3
———— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, — — 1
———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, — — 1
———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R. S. and H. S., — 2
———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jnr., — — — 3
———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., — — — 3
Harivansa, 563 pages, royal 4to, — — — 3
Mahābhārata, Vols. 3rd and 4th, royal 4to., and Index, — — 40
Rājataranginī, 440 pages, 4to, — — — 1
Çoma's Tibetan Grammar, — — — — 8
———— Dictionary, — — — — 10
Vedānta Sāra, translated by Dr. E. Roer, — — — 0
Puranā Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjea, No. I., — — 1

I — PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, — — — — 9
The pilgrimage of Fa Hian, — — — — 5
Lassen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Roer, — — — 5
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien Two parts in one vol., — 6
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, — — — 3
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, — — — 5
Examination and Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, — — — — 2
Low's Siamese Grammar, — — — — 2
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., — 1
Dictionarium Anamittico-Latinum, by A. J. L. Tabard, — — 14
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, — — — 1
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, — — 2
Mataparikhā, — — — — 0
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, — — — 4
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, — 2
Outlines of Indian Philology by J. Beames. — — — 2

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES. No. 307.

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।
CHHANDAH SŪTRA
OF
PINGALA ĀCHĀRYA.
WITH THE
COMMENTARY OF HALĀYUDHA.
EDITED BY
PĀṆDITA VIŚVANĀTHA ŚĀSTRĪ.

TASCICULUS III.

—o—o—o—
CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESĀ PRESS

1874.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos 1 to 230 demi 8vo.

	Rs
The first two Lectures of the Sañhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Roer, Nos. 1 to 4. ...	2
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr E. Roer 12 Fasciculi, ...	7
Chaitanya Chandrodaya Nátaka, by Kavikarnapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 3 Fasciculi, ...	1
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Daupana. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. 3 Fasciculi, ...	1
The Máikandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea 7 Fasciculi, ...	6
The Elements of Polity, by Kámandaki Edited by Rájendralála Mitra. 3 Fasciculi, ...	1

New Series, Nos. 1 to 268, demi 8vo.

The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyana. Edited by Pandita Rámanáráyana Vidyaratna 10 Fasciculi, ...	6
The Sañkara Vijaya of Anantánanda Giri Edited by Pandita Jayanáráyana Tarkapanchánana. 3 Fasciculi, ...	1
Vaiseshika Darśana, with the Commentaries of Sañkara Mísra &c Edited by Pandita Jayanáráyana Tarkapanchanana. 5 Fasciculi, ...	3
The Nyáya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vátsyáyana Edited by Pandita Jayanáráyana Tarkapanchánana. 3 Fasciculi, ...	1
Páli Grammar, by Káccháyana, Edited by Dr F. Mason. 2 Fasciculi, ...	1
The Daśa-Rúpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1
The Aphorisms of Sañdilya, with the commentary of Śvapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ...	0
The Nárada Pañcharátra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2
The Kaushítaki-Brahmaṇa-Upanishad with Commentary and a translation by E. B. Cowell. M. A. 2 Fasciculi, ...	1
The Káváyadars'a of S'ri Dandin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkavágis'a. 5 Fasciculi, ...	3
The Sāñkhya Sára of Vijnána Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ...	0
The Brihat-Sañhitá of Varáha-Mihira Edited by Dr. F. E. Hall	

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 230, 258 AND 307.

CHHANDAH SÚTRA
OF
PINGALA ÁCHÁRYA.

WITH THE
COMMENTARY OF HALÁYUDHA.

EDITED BY
PANDITA VÍSVANÁTHA SÁSTRÍ.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANÉSA PRESS.

1874.

कन्दःद्वयम्

श्रीपिङ्गलाचार्यकृतम्

श्रीहलायुधभट्टकृतमृतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम्

आसियातिकसोसाइत्यनुमत्या

श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा यथामति

परिशोधितम्

कलिकाताख्यमहानगरे

गणेशयन्त्रे मुद्रितमिदम् ।

संवत् १८३०

भूमिका ।

छन्दःशास्त्रस्य प्रथमः प्रणेता पिङ्गलाचार्यः । स पिङ्गलनागः
पिङ्गलमुनिरिति नामद्वयेनापि प्रसिद्धः । पतञ्जलेर्नामान्तरं
पिङ्गलाचार्य इत्यपि जनश्रुतिः । तत्र प्राक्ततच्छन्दोग्रन्थे मङ्गला-
चरणश्लोके पिङ्गलनागेतिनाम गृहीतं यथा,

जो विविहमत्तसाअरपारं पत्तो विविहमइ हेलं ।

प्रढमं भासतरण्डी नाओ सो पिङ्गलो जअई ॥

प्राक्ततभाषास्वरूपनौकासहायो यः पिङ्गलनागः विविध-
मात्रान्यासयुक्तस्य छन्दःसागरस्य प्रथमं विशिष्टविमलमत्या-
हेलयेव पारम्प्राप्तः, स जयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमशब्दोपादाना-
च्छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेता पिङ्गलनाग एव बभूवेति लभ्यते ।
विविहमत्तसाअरपारं पत्तो इत्यस्यार्थान्तरसङ्गत्यनुकूलामेतामा-
ख्याधिकामनुस्मरन्ति केचित् । एकदा पिङ्गलनागं दृष्ट्वा भोक्तु-
मुद्यते गरुडे तमेवमुवाच पिङ्गलनागः, भो गरुड पश्य मम
छन्दोविद्याकौशलं, यद्येकवारं लिखितं मया पुनर्लिख्यते चेत्
तदा मां भक्ष । स इत्युक्त्वा लघुगुरुरेखाविन्यासात्मकप्रस्तारप्रद-
र्शनच्छलेन उक्तप्रस्तारन्यासपूर्णं भूतक्षप्रदेशं क्रमशः परित्यजन्
समुद्रं विवेश । गमनसमये पिङ्गलनागेनोक्तं सूत्रं यथा, “चतुर्भि-
र्यकारैर्भजङ्गप्रयातम्” इति ।

अनेनैव पिङ्गलनागेन वैदिकलौकिकच्छन्दसां यानि सूत्राणि
कृतानि तेषामर्थावबोधाय बहुभिर्विद्वद्भिर्नाना टीका कृता ।
तत्रैका टीका वृत्तोत्तिरत्ननाम्नी श्रीनारायणभट्टताराकृता ।
द्वितीया, पिङ्गलप्रकाशनाम्नी श्रीविश्वरथविरचिता । मया
नैते दृष्टे, एकैव या मृतसञ्जीवनीनाम्नी सुविख्यातपण्डित-
प्रवरश्रीहलायुधभट्टप्रणीता टीका बहुशो दृश्यते, सैवाव-
लोकिता ।

हलायुधभट्टो हि श्रीभट्टनारायणान्ववाये प्रसूतः । अस्य
जनकः श्रीधनञ्जयभट्टः । अस्यापराभिधानं पुषो इति । अनेन
निघण्टुरेको विरचितः । श्रीवङ्गाधिपादिसूरेणानीतपञ्चब्राह्मण-
श्वेतकतमो भट्टनारायणः । अस्माद् द्वादशपुरषो हलायुधभट्ट
इति घटककारिकाप्रसिद्धः । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थारम्भे हला-
युधेन स्वल्पो निजवृत्तान्तो विन्यस्तो यथा, असाधारण-धी
सम्पत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारङ्गतत्वाद्विविधसङ्गणा-
धारतया च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्बाल्य एवास्मै राजर्पाण्डितपदं,
यौवने मन्त्रिपदं, यौवनान्ते च धर्माधिकारिपदं प्रददाविति ।
अयं लक्ष्मणसेनः श्रीयुक्तवावुराजेन्द्रलालमिश्रस्य गणानानुसारेण
क्रिष्टीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भे विराजितवान्, अत एव हला-
युधोपि द्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिकपण्डित इति मन्तव्यम् ।
हलायुधस्तु विविधविद्याविशारद आसीत् । अतोऽनेन बहवः
सङ्गत्याः कृताः, तन्मध्ये ब्राह्मणसर्वस्वं, पण्डितसर्वस्वं, शिव-
सर्वस्वं, व्याससर्वस्वं, मत्स्यसूक्ततन्त्रं, अभिधानरत्नमाला, कवि-
रहस्यनामकं व्याकरणश्चेत्येते ग्रन्थाः सुविख्याताः ।

अथ छन्दःशास्त्रं षट्सु वेदाङ्गेष्वेकमङ्गमितीमं ग्रन्थं वेदाङ्ग-
ग्रन्थत्वेन केचिदुपपादयन्ति । तन्मन्दम्, अत्र लौकिकच्छन्दो-
लक्षणानामपि वर्तमानत्वेन निरवच्छिन्नवैदिकच्छन्दोलक्षण-
निरूपणाभावात् । अन्ये तु शिक्षाकल्पादिषड्ग्रन्थविशेषानेव
वेदाङ्गत्वेन वर्णयन्ति, तदपि मन्दम्, शाखान्तरीयशिक्षाकल्पादि-
षड्ग्रन्थेषु वेदाङ्गत्वाभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु निरवच्छिन्न-
वेदविषयकशिक्षाकल्पादिषड्जातीयविद्यासामान्यावबोधकग्रन्था
वेदाङ्गत्वेन परिगण्यन्ते । एतेन नाव्याप्तिर्नातिप्रसक्तिश्च
जायते ।

अस्मिन् खलु पिङ्गलच्छन्दःसूचनामके ग्रन्थेऽष्टावध्यायाः सन्ति ।
तत्र प्रथमेऽध्याये, पारिभाषिकसञ्ज्ञा । द्वितीये, गायत्र्यादि-
च्छन्दसामक्षरसङ्ख्या । तृतीये, गायत्र्यादिनामाविध्ववैदिक-
च्छन्दसां लक्षणानि, पादव्यवस्थादिश्च । चतुर्थे, भार्यावैताली-
यादिच्छन्दसामुक्तिः । पञ्चमे विषमार्धसमवृत्तकथनं । षष्ठे, यति-
नियमः, षडक्षरपादमारभ्य द्वादशाक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
गणविन्यासवैलक्षण्येन क्रमशो विभक्तलक्षणकथनञ्च । सप्तमे,
त्रयोदशाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
क्रमशो विभक्तलक्षणानुकीर्तनम् । अष्टमे, गाथाप्रस्तारादि-
निरूपणम् ।

ग्रन्थोद्यमतीव दुर्लभः । श्रीराजेन्द्रलालमित्रमहाशयैरति-
प्रयत्नेन श्रीबाबु प्रभूतलालमित्रमहाशयसकाशात्मनीय सुद्राङ्ग-
नकारणाय मह्यं प्रदत्तः । पुस्तकमिदं श्रीप्रभूतलालमित्रमहा-
शयेन सुद्राङ्गनाय खेनेव दशभिर्द्वादशैर्वा पुस्तकैः परिशोधितं,

पाठान्तरितञ्च, अत एवैतद् विद्वत्समादृतम् । एतत्पुस्तकधृत-
पाठान्तरं पुस्तकान्तरपाठेतिशब्देन लक्षितं । एतदतिरिक्त-
मन्यदपि पुस्तकद्वयं मया सङ्गृहीतं । तत्रैकमेसियातिक्सीसा-
इटोविद्यालयादानैतं ख,चिह्नितम् । अथरं ममैव दग्धभाग्यस्य
दग्धोभयपार्श्वं ग,चिह्नितम् ।

एतत्पुस्तकत्रयसाहाय्यमवलम्ब्य यथामति परिशीलितं मये-
दम् । मदीयभ्रमवशतो मुद्राङ्कनादिदोषतो वा यत्रदत्र खलितं
तत्परहितनिरतैर्दयालुभिः सुधीभिर्मदपराधमपमार्ज्यतत्पाठ-
समये परिशोधनीयम् । अत्र या टिप्पणी यञ्छन्दसामुपर्यधो
गणाङ्गविन्यासः, यश्च वैदिकच्छन्दोदाहरणेषु स्वरादिन्यासः,
नैतत्सर्वं मल्लव्यपुस्तकेषु स्थितं । तत्, मया पुस्तकान्तरेभ्यः
सङ्गृह्य प्रदत्तं ।

द्विरेफवृत्तयः सन्तः सारमन्विपयन्ति हि ।

यद्यत्र वर्तते सारं तत्तेषां भवतान्मदे ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रसूचीपत्रम्

शब्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः	शब्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः
अतिशायिनी	२२७	गायत्र्यादिदेवतादिः	३७
अर्द्धसमष्टानि	१२०	गोत्यार्थादिः	८८
अनुष्टुप् (वैदिकी)	२६	गौरी	१८७
अनुष्टुप् (लौकिकी)	१०२	गौरी (गाथा)	२९३
अपराजिता	२००	चञ्चलाक्षिका	१८७
अपवाहकः	२१९	चन्द्रावर्त्ता	२०४
अवितथं, तद्भेदश्च	२२७	चित्रपदा	१५७
अश्वल्ललित	२१५	जगती	३३
असम्वाधा	१८९	अगत्याद्यवान्तरभेदा	३४
आर्याप्रकरणं	४९	जलधरमाला	२२३
इन्द्रवजा	१६५	जलोद्धतगतिः	१८४
इन्द्रवंश	१८१	ततं	१८५
उत्क्रत्यादिच्छन्दसामचरणनादिः	३९	तनुमध्यः	१५४
उपजातिष्टभेदाः	१६८	तन्वी	२१६
उपस्थिता	१६५	तोटक	१८२
उपेन्द्रवजा	१६७	दण्डकाः	२२०
उष्णिक्	२३	द्रुतविलम्बितं	१८२
ऋषभगजविलसितं	२०७	दोषकं	१७१
एकाक्षरादिप्रसारः	१७१	नवमालिनी	१८३
कनकप्रभा	२२४	नष्टोद्दिष्टसङ्ख्याज्ञानं	१९३
कान्तोत्पीडा	१८०	नाराचक्रं	२२९
कुटिलगतिः	२२४	पञ्चवः	१६९
कुटिला	२२५	पङ्क्तिः	३०
कुङ्कुमसूदनी	२२२	पुङ्खः	१८४
कुमारल्ललित	१५५	प्रमाणी	८९
कुसुमविचिदा	१८६	प्रमिताक्षरा	१८०
कुसुमितलतावेदिलता	२११	प्रहरणकलित	२०१
क्रौञ्चपदा	२१७	प्रहर्षिणी	१८४
माधनी	११	मुञ्जप्रपातं	१८८

अध्यायानामि	पृष्ठाङ्काः	अध्यायानामि	पृष्ठाङ्काः
भुजगमिश्रसुता ..	१५८	विद्युन्माला ...	१५८
भुजगविकृष्टितं ..	२१७	विद्युधप्रिया ...	२२८
भमरविलसिता ...	१७४	विलासिनी ...	१७८
भगवाद्दयः ..	३	विषमादिष्टतल्लक्षणं ...	८५
भविष्युक्तनिकरः ...	२०५	विस्मिता ...	२२८
भक्तमयं ..	१८६	हृत्तं ...	२१३
भक्ता ..	१६४	हृन्मा ..	१७६
भक्तानीडा ...	२१५	वृद्धती ..	२८
भक्तं ...	२१४	वैताल्ये ...	६८
भक्त्याक्रान्ता ...	२१०	वैश्वदेवी ..	१८१
भक्त्युत्सारिणी ..	१६३	वंशपद्मपतिनं ...	२१०
भाष्यवक्तृजीवितकं ...	१५६	वंशस्था ...	१८०
भाषासमकं, तद्देवाय ..	८०	शशिवदना ...	२३०
भाला ...	२०५	शङ्खलविक्रीडितं ...	२१२
भालिनी ...	२०६	शालिनी ...	१७२
यतिमित्रमः ...	१४५	शिवरिषो ...	२११
रघोदत्ता ...	१७५	शुद्धविराट् ..	१६१
रघुवती ..	१६२	शैलशिखा ..	२२६
रुचिरा ..	१८५	श्रीमती ...	१७७
रुक्मिणी ...	२२४	समानौ ...	८८
वरतटः ..	२२१	सवदना ...	२१३
वर्धमेवः ..	२२६	सगवरा ...	२१४
वरसुवती ...	२२६	सन्धिनी ...	१८८
वरसुन्दरी ...	२२५	सामता ...	१७६
वसन्ततिलका, तद्देवाय ...	२०२	सल्लभनी ...	१६०
वागीनी ...	१७१	सरिणी ...	२०८
वाहिनी ...	१८१	संसर्गतं ...	१६०
विमानभेदाः ..	८८		

(२३६) नवमालिनी ग्जौ भ्याविति ॥ १८ ॥

यस्य पादे नकारजकारभकारयकारा भवन्ति^(१) तद्वृत्तं नवमालिनी नाम । ततोद्वाहरणम् ।

नगण जगण भगण यगण

धवन्-यणोऽणुकेन, पण्वीता,

नगण जगण भगण यगण

मकलजनानुराग-घृ ष्ट णा क्ता ।

१ ० ४ ८ ६ ८ १ २ ५ ३, ५ १ २, २ ४ १

नगण जगण भगण यगण

ददगणवद्वकोर्त्ति-कुसुमौघै-

नगण जगण भगण यगण

स्तव नवमालिनीव, नृपलक्ष्मीः^(२) ॥

अत्र वस्मसमद्वैर्यतिरित्याम्नायः ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ षष्ठीध्यायः ॥

उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तदशाधिकपञ्चशततमो भेदो वाहिनीतिलास्मा प्रसिद्धः । अत्र पादस्य सप्तमं द्वादशक्षरं च यतिः कर्त्तव्या । सदैवेत्यत्र वकारस्य गन्त इति गुरुत्वातिदेशः ।

१ नगणजगणौ भगणयगणौ च भवत इति ख०. पुस्तकान्तर्पाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुष्टवारिण्यधिकमवशततमो भेदो नवमालिनीति-नाम्ना ख्यातः । नवमालिकेति हत्तरत्नाकरम् । अत्र पादस्य षष्ठमे द्वादशं चाक्षरे यतिः कर्त्तव्या ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीमतिजगतीशकर्थ्यतिशकर्थ्यष्टिरल्यष्टिर्धृतिरतिधृति
येति सप्त अतिछन्दांसि^(१) एकैकपादात्तरवृद्धा क्रमेणाद्
गौयन्ते^(२) । तत्रातिजगत्याम् ।

(२४०) प्रहर्षिणी^(३) स्त्री त्रौ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पाठे मकारनकारजकाररेफगकारा^(४) भवन्ति, तत्
प्रहर्षिणी^(५) नाम । त्रिभिर्देशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगण	नगण.	जगण	रगण	ग०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
उत्तुङ्ग	स्तन	कल	श	द्वयोन्नताङ्गौ,
८१८	८२.६४	८५८.	१०२४	(१४०१)

मगण	नगण	जगण.	रगण.	ग०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
लोलाक्षौ, विपुलनितम्बशालिनी च ।				

१ चतुर्थाध्याये द्वितीय द्वितीयमतिर इत्यवोक्तानामिति शेषः । अथ शर्करीत्यन
शक्करी शक्करीति च पाठद्वयं ज्ञेयम् ।

२ क्रमेणो दाह्यन्त इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३, ४, प्रहर्षण्येति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ मगणनगणौ जगणरगणगकारा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सगण नगण जगण रगण ग०
विम्बोष्ठी, नरवरमुष्टिमेयमध्या,

सगण नगण जगण रगण ग०
मा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति^(१) ॥

(२४१) रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ^(२) ॥ २ ॥

यस्य पादे जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च^(३) तद्वृत्तं
रुचिरा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च इतिः । तत्रोदाहरणम् ।

जगण भगण सगण जगण ग०
मृगत्वचा, रुचि र त रा म्ब र क्रियः^(४)
१ ४ १६, २२ ६८, १२८ ५१२ २०४८ २८०६

जगण भगण सगण जगण ग०
कपालभृत्, कर्पणजटाग्रपल्लवः ।

१ भवतु मनःप्रहर्षिणी न इति ख० । भवतु मनःप्रहर्षिणी ते इति ग० । भवति
मनःप्रहर्षिणी न इति पुस्तकान्तरपाठः ।

अतिजगतीकृन्धम पादघटकीभूतानां वयोदशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे एकशत-
द्विनवत्यधिकाष्टसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रहर्षि-
णीतिनाम्ना प्यातः ।

२ समुद्रनवकाविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगणभगणौ सगणजगणौ गच्छन्ति ख० । जगणभगणौ सगणजगणौ गुरुच्येति
ग० ।

४ हनरुचिराम्बरक्रिय इति, ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगण भगण मगण जगण गु०

ललाटद्वग्दहनटणीकृतस्मरः.

जगण भगण मगण जगण गु०

पुनातु वः शिशुशिशिश्वरः शिवः^(१) ॥

(२४२) मत्तमयूरं^(२) म्त्तौ यमौ ग समुद्रनवकौ ॥ ३॥

यस्य पाटे मकारतकारौ यकारमकारौ गकारश्च, तद्वृत्त
मत्तमयूरं नाम^(३) । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगण तगण यगण मगण गु०

व्यूढोरस्कः. सिंहसमानान त म ध्यः^(४)

(१६८६) ६२,६४ ५/२,२०२

मगण तगण यगण मगण गु०

पीनस्कन्धो. मांसलहस्तायतबाहुः^(५) ।

१ उक्तत्रयोदशान्तरप्रसारस्य अष्टशतषडधिकद्विसहस्रतमो भेदो रुचिरेति नाम्ना
ख्यातः । अतिरुचिरेति हत्तरत्नाकरम् । अत्र पाटस्य चतुर्थं नवमेऽक्षरे च यतिः
कर्त्तव्या ।

२ मत्तमयूरं इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणतगणयगणमगणगकारा भवन्ति, तन्मत्तमयूरा नामेति ख०, ग०, पुस्तका-
न्तरपाठश्च ।

४ सिंहसमानाननटतिरिति ख०, ग० च । सिंहसमानाननटतिरिति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

५ मिथु, रहस्तायतबाहुः इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सगणः तगण यगणः सगण गु०
कम्बुग्रीवः, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,

सगण तगण यगण सगण गु०
भुङ्क्ते राज्यं, मत्तमयूराकृतिनेत्रः^(१) ॥

(२४३) गौरी नौ न्मौ गु^(२) ॥ ४ ॥

यस्य पाठे नकारत्रयं सकारि गकारश्च, सा गौरी^(३) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगण नगण नगण सगण गु०
सकलभुव न ज ग ण न त पा दा,
१ २ ४ ८, १६, २२ ई४, १०८, २५६, ५१२ १०२४ (२०४८)

नगणः नगण नगण सगण गु०
निजपदभजनशमितविषादा ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रसारस्य षट्शतवयस्त्रिंशदधिकैकपञ्चसप्तभो भेदो मत्तमय-
रतिनाम्ना विख्यातः । अथ पादस्य चतुर्थे नवमेक्षणे च यतिर्विधा ।

२ मूलसूत्रपाठे नेदं सूत्रं पठितम् ।

३ नगणे। नगणसगणौ मुख्यं तद्वत्। गौरीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

नगण नगणः नगणः मगण गु०

विजितसरमिरुह्नयनपद्मा

नगणः नगण नगण मगण गु०

भरतु सकनमिच्च भवति गौरी^(१) ॥

शर्कय्याम^(२) ॥

१ जगति गौरीति पुस्तकान्तरपाठः । ख० ग पुस्तके तु नन्दमुदाहरणमस्ति । उक्त-
त्रयोद्देशाक्षरप्रस्तारम्याष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो गौरीतिनाम्ना ख्यातः ।

अतिजगत्यामव ग्रन्थं यानि हत्तान्युक्तानि तेषां मध्ये मुद्रितहत्तरताकरग्रन्थे गौरी
नास्ति, ततोधिक क्षमामञ्जुभाषिणीति हत्तद्वयमस्ति । मटीकामुद्रितहत्तरताकरे तु
क्षमाचन्द्रिकामञ्जुभाषिणीचञ्चीकावलीति हत्तचतुष्टयमस्ति । तद्यथा, तुरगरमयति
नौ जतौ गः क्षमा । सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी । ननतरगुरुभिश्चन्द्रिकाश्व-
षड्भिः । यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली ग इति । मुद्रितकन्दोमञ्जुधान् ननतरगुरु
भिश्चन्द्रिकाश्वतुभिरिति चन्द्रिकालक्षणमस्ति । अस्या उत्पलनीति नामान्तरमप्यत्रै-
वोक्तम् । पुनरत्रैव जगत्यामेतद्ग्रन्थं युक्तानि यानि हत्तानि सन्ति, तानि यथा,
नयुगलसयुगलगौरीति चण्डी । मजसा जगौ च भवति प्रबोधिता । सजसाः सगौ च
कथितः कलहम् । भवति नृगेन्द्रमुख नजौ जरौ ग इति । अत्र प्रबोधिता
मञ्जुभाषिणीनामान्तरं लक्षणम् कमेव । मञ्जुभाषिणा सुनन्दिनीति कलहस्य
च सिङ्गनाद इति नामान्तरमप्यत्रैवोक्तम् । परिशिष्टे नन्दिनीति कलहम्
नामान्तरम् । इह नन्दिनी मजससैर्गुरुकैरिति तल्लक्षणम् । परिशिष्टे जगत्या-
मेभ्योऽप्यधिकानि हत्तान्युक्तानि । तानि यथा, नमरयुगैश्चन्द्रेखर्तुलोकैः । इदं
कन्दुकं यव येभ्यश्चतुर्भ्यो गः । उपस्थितमिदं जमौ तौ यदि गुरुः स्यात् । अतुमुनि-
यति विद्युन्ननौ तौ गुरुः । असौ सजौ गौ भवति मञ्जुहासिनी । कुटजगतिर्नजौ
पञ्चर्भुभ्यो गुरुः, इति । परिशिष्टोक्तम् कन्दुकहत्तेन सह भुजङ्गप्रयातस्य मिश्रणात्
पूर्ववदुपजातयो बोध्याः । मुद्रितामुद्रितहत्तरताकरयोः क्षमालक्षणे वैलक्षण्यमस्ति ।

२ शर्कर्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२५४) असम्बाधा स्तौ स्तौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे सकारतकारौ नकारसकारौ^(१) गकारौ च भवतः,
तद्वृत्तमसम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

सगण तगण नगण सगण ग० गु०
भङ्त्कादुर्गाणि, द्रु म व न म खि लं छि त्वा.
००१०, ३०, ३५, १०८, ०५३ ३१२, १०२३

सगण तगण नगण सगण ग० गु०
हत्वा तत्सैन्यं, करितुरगवलं हत्वा ।

सगण तगण नगण सगण ग० गु०
येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,

सगण तगण नगण सगण ग० गु०
सम्बाज्जीनाथः, स जयति नपतिर्मुञ्जः^(१) ॥

१ सगणतगणनगणसगणा इति ख०, पुनकान्तरपाठश्च ।

२ षटपञ्चाशदक्षरं शर्करीत्युक्तत्वाच्छर्करीपादषट्कौभूतानि चतुर्दशाक्षराण्ये-
वोपलभ्यन्ते । तेषां वर्षप्रसारे क्रियमाणे त्रिंशत्चतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा
भवन्ति । तच्च सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो भेदोऽसम्बाधेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य पञ्चमे नवमेक्षरे च यतिः कर्तव्या । इन्द्रोमञ्जरीं तस्या मो गो गो नौ सः
शरजवभिरसम्बाधा"-इति विभिन्नलक्षणमस्ति ।

(२४) अपराजिता नौ सौ लगौ स्वर ऋषयः^(१) ॥ ६ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफसकारलकारगकाराश्च,^(२) तद्वृत्त-
मपराजिता^(३) नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगण नगण रगण मगण ल०ग०
फणिपति व ल यं, ज टा म् कु टो ज्व नं,
१, २ ४, ८ १६ ३२, १२८, ५१२ १०२४, ५८०४ ५०४६

नगण नगण रगण मगण ल०ग०
मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूषितम् ।

नगण नगण रगण मगण ल०ग०
स्तरसि यदि सखे, शिवं शशिशेखरं.

नगण नगण रगण मगण ल०ग०
भवति तव तनुः, परैरपराजिता^(४) ॥

१ स्वरषय इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ रगणमगणलकारगकाराश्च इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तदपराजितेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तनुर्जगत्यपराजितेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्ता-
रस्याष्टमचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो भेदोऽपराजितेति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य सप्तमे चतुर्दशे चाक्षरे यतिर्बोध्या ।

(२४७) वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकारभकारौ जकारौ^(१) गकारौ च. तद्वृत्तं^(२)
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
उद्धर्षणी ^(३)	ज	न	दृ	शं	स्त न भा र गु व्वी,
४	१६, ६२, ६४,	२५६, ५१६,	२०४८, (२९६३)		

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
नो	लो	त्य	ल	द्य	तिमनिम्बुचलोचना च ।

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
सिं	हो	न्न	त	त्रि	कतटी कुटिलालकान्ता,

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
कान्ता	वसन्ततिलका	नृपवत्तभाऽसौ ^(४)	॥		

पादान्ते यतिः ।

१ तगणभगणौ जगणाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उद्धर्षणीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारस्य नवशतत्रयस्य शब्दधिकद्विसहस्रतमो भेदो वसन्ततिलकंतिनाम्ना ख्यातः । वसन्ततिलकमिति इन्द्रोमञ्जरी । अत्र यतिस्थलस्याङ्गत्वात् पादान्ते यतिः कर्तव्या । लोचना चेत्यत्र लकारस्य गणो इति मूलं बोध्यम् ।

(२४८) सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ८ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^(१) सिंहो-
न्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(२४९) उद्धर्षणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते उद्धर्षणी नाम ।
पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अतिशर्कय्याम् ।

१ काश्यपमते इति ख०. पुनकाक्षरपाठश्च । काश्यपस्य मते इति ग० ।

काश्यपेनाचार्येण वसन्ततिलका सिंहोन्नततिनाम्ना व्यवह्रियते । सिंहोन्नतेति
छन्दोमञ्जरी । सैतवेनाचार्येणयमेव वसन्ततिलका उद्धर्षणीतिनाम्ना व्यवह्रियते ।
अतएव वसन्ततिलकाया एकस्मिन्नेवोदाहरणे सिंहोन्नताद्धर्षणीवसन्ततिलकेति त्रीणि
नामानि निवेशितानि सन्ति । मञ्जन्मटोकट्टरताकरं तु काश्यपमते सिंहोन्नत-
मिति नाम स्थापित । पुनरत्रैव रामेण मयमुदिता मधुमाधवीति सूत्रान्तरमस्ति ।
अत्र ट्टरताकररटोकाया 'शोभावतोत्यन्ये' इत्युक्तम् । तथाहि यसन्ततिलकाया मता-
न्तरलब्धानि सिंहोन्नतोद्धर्षणीमधुमाधवोशोभावतीति चत्वारि नामानि भवन्ति ।
शर्कयासत्र ग्रन्थे यानि वृत्तान्युक्तानि, ततोधिकं मुद्रितट्टरताकर एतद् वृत्तद्वय-
मस्ति । तद्यथा, इन्दुवदना भजनगैः मगुदयुग्मैः । द्विःसप्तच्छिदलोला मसौ
भौ गौ चरणे चेदिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्याम् एतद् वृत्तद्वयमधिकमस्ति । तद्यथा,
मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तोयम् । स्वरभिदि यदि नो तो च नान्दीमुद्धी
गौ इति । ट्टरताकरपरिशिष्टे तु एतदतिरिक्तान्यपि वृत्तान्युक्तानि, तानि यथा,
ननतजगुग्मैः सप्तयतिर्भदौ स्यात् । लक्ष्मीरत्नविरामा मसौ तनगुदयुग्मम् ।
चिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् । मध्यक्षामा गुगटश्विरमा भौ न्यौ नौ । नज-
भजला गुरुद भवति प्रमटा । मजमा यत्नौ गिति शरपद्मैर्मञ्जरो । नजभजजैर्मञ्जरो

(२४९) मालत्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे^(१) यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

नवविक्रमित-कुवलयदलनयने,

निशमय नव-जलधरमिह गगणे ।

अपनय रूप, मुपसर् मम सचिवं,

यदिरतिसुख, मभिलषमि बद्धविधम्^(२) ॥

(२५०) मणिगुणनिकरो वस्त्रधयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

वर्णप्रसारनियमेन प्रसार्य लते सप्तशताष्टषष्टाधिकदावि शतसहस्रभेदा जायन्ते । तच्च विंशतचतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रतमो भेदश्चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना ख्यातः । अथैक-
गुरुके पादे चन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेष्टुं सशक्यमिति न प्रवेक्षितम् । अतएव एतस्मात्क-
रादावस्थाः शशिकलेति नाम स्थापितम् ।

१ षष्ठे वर्णे नवमे चेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ चन्द्रावर्त्तालक्षणं समस्तं वर्त्तते । परन्तु च प्रथमं पादस्य षष्ठे ततो नवमे च वक्ष्यतिर्भवतीति विशेषः । एतेन गणभेदव्यतिभेदेऽपि नामभेदो भवतीति सूचितम् । मालातिमात्रः द्विगुर्वक्षरवत् नैकगुरुकैर्दुदाहरणपादैः प्रवेष्टुं सशक्यत्वाच्च तत् प्रवेक्षितमव । अतएवास्या अन्यप्रत्यकर्तृभिः खगिति नामान्तरं स्थापितम् । एव मणिगुणनिकरेऽपि चन्द्रावर्त्तालक्षणं समस्तं वर्त्तते, परन्तु च पादस्य प्रथमसहस्रे तत् सप्तमेक्षरे यतिर्भवतीति विशेषः । यतिभेदेन नामभेदोऽपि ज्ञातव्यः ।

कथमपि निपतित-मतिमहति पदे-
 नरमनुमरसि न. फलमनुपचितम् ।
 अपि वरयुवतिषु कुचतटनिहतः.
 स्पृशति न वपुरिह. मणिगुणनिकरः ॥
 (२५६) मालिनी नौ स्यौ यः^(१) ॥ १४ ॥

यस्य पाठे नकारौ मकारयकारौ यकारश्च भवति, तद्वृत्त^(१)
 मालिनी नाम, यदाष्टभिः ममभिश्च यतिः^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगण यगणः यगणः

अतिविपुलललाटं, पीवरारः कपाटं,

१ २ ४ ८ १६, ३२/४६ ८० ५१२ ४८६

नगणः नगणः मगण यगणः यगणः

सुघटितदशनोष्ठं, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

नगण नगण मगण यगणः यगणः

पुरुषमशनिलेखा, लक्षणं वीरलक्ष्मी-

नगण नगण मगण यगणः यगणः

रतिसुरभियशोभि, मालिनी चाभ्युपैति^(५) ॥

अष्टौ ।

१ स्यौ य चेति ख० । स्यौ य च वस्वषय रति ग० ।

२ पाठे नगणौ मगणौ यगणौ च तद्वृत्तमिति ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पूर्वव यतिरिति ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ बाभ्युपैतीति ख० ग० च । उक्तपञ्चदशान्तरप्रस्तास्य षट्शतद्विंशत्यन्तरश्चतु-

(२५५) ऋषभगजविलमितं भौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ॥१४॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकारास्त्वया गकारश्च तद्वृत्तः^(१)
 ऋषभगजविलमितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ॥ तत्रादा-
 हरणम् ।

भगण रगण नगण नगण नगण ग०

आयतबाहुदण्ड-मु प चि त पृ थु ह ढ यं.

२ ४ १६ ६४ १२८ २५६ ५१२ १०२४ २०४८ ४०९६ ८१९२ १६३८४ ३२७६८७

भगण रगण नगण नगण नगण ग०

पीनकटिप्रदेश-मृषभगजविलमितम् ।

सहस्रतमो भेदो मालिनीति नाम्ना प्यात । अथ पादस्य ऋषभं पञ्चदशं चरं
 च यतिर्बोधा

अतिशक्त्यामव यानि हतान्युक्तानि मृदितहस्रजाकरं ततोधिकमेतानि हतानि
 सन्ति, तानि यथा, भवति नञौ भञौ रमरितौ प्रभट्टकम् । सज्जना नञौ श्रद्ध-
 यतिरियमेना भौ म्यौ यानौ भवेता मप्राष्टभियन्द्रलेखा इति । एतत्परिग्रहे तु
 प्रभट्टकस्य सुभेलकमिति नाम स्थापितम् । मृदितच्छन्दोमध्याम इतोधिकान्ये-
 तानि हतानि सन्ति, तानि यथा, एकन्यून्यौ विद्युन्नालापादौ खत्रीजाखेल । विपिन-
 तिलक नमनरेफुग्मैर्भवत् । तूणक समानिकापदद्वय विनान्तिमम् । विना नाम
 अन्त्यक्षिप्तं तवयो मा यकारौ इति । हतरत्नाकरपरिग्रहे स्त्रीलाखेलस्य कामक्रोडेति
 नाम स्थापितम् । इतोप्यधिकानि हतरत्नाकरपरिग्रहे उक्तानि हतानि यथा,
 ननतभरलताहस्ररूपमालिनो । ऋषभाष्यमेतदुदित सज्जमाः सयौ चत् । विपि-
 नतिलक नमनरेफुग्मैर्भवत् । कथयन्ति मानसहस्रनाम सञ्जौ जभर् । सनसैः
 शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी । अस निशिपालकमिद भजननाथ । रत्नकालाभिधा
 नौ म सौ विरामः खगाष्टाविति । अत्र तोटकनलिन्यो भनयद्विषमाक्षरधर्जिकाः
 पूर्ववदुपजातयो बोधाः ।

(भगणरेफौ नमराखयो नकारश्च भवति तदिति ख०, ग०, पुलकान्नरपाठश्च ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः ग०

वीरमुदारमत्व-मतिशयगुणरमिकं,

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः ग०

श्रीरतिचञ्चलापि, न परिहरति पुरुषम्^(१) ॥

अत्यश्री ।

१ चतुषष्टाक्षरमष्टित्युक्तत्वे माष्टेः षोडशाक्षरः पाटो भवति । तस्य वर्णप्रसार-
नियमेन प्रकारे कृते पर्वगुणादिमर्वन्गुणाः पञ्चशतषट्त्रिंशदधिकपञ्चषष्टिमहत्त्व
भेदा आसन्ते । तत्र मप्रशतमप्रविंशदधिकद्वविंशत्पञ्चशतसो भेद ऋषभगज-
विन्नमितेतिनाम्ना प्रसिद्धः अत्र पाटस्य मप्रमे षोडशाक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।
गजानुरगविलसितमित्यन्यत्र नामान्तरमस्य ।

अष्टावच यच्छन्दः कथितं ततोधिकं मुद्रितहतरत्नाकरे हतमेकमुक्तम्,
तद्यथा, नजभञ्जैः मदा भवत वाणिनी गद्युत्तरिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्यान्त-
तदधिकानि हतान्युक्तानि यथा, विचमञ्जमौरितं ममानिकापदद्वयं तु ।
भान् रुमतनगैरुच्छेदे स्यादिह चकिता । भौ नो म्रौ गो मदनललिता
वेदेः षड्भुभिः । यमो नः म्रौ गद्य प्रवरललितं नाम हतम् । द्विगुणितवसुलघुभि-
रचलधृतिरिह । गवडकृतं नजौ भञ्जतगा यदा स्युः मदा, इति । हतरत्नाकरपरिच्छे-
तु भः समभनगा यस्यां माष्टष्टिदिह चकितंति चकितालक्षण । इतोऽधिकानि
हतानि हतरत्नाकरपरिच्छेदे प्रोक्तानि, यथा, विचमञ्जमौरितं रजौ रजौ रगौ च
हतम् । अरौ अरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् । मङ्गयिता भनौ नरनगाद्य धोरल-
लिता । पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्तरम् । नजरभभेन गेन च म्यान्पणिकल्पलिता ।
षष्टिन् सर्वे गा राजान्ते ब्रह्मायन्तद्रूप नाम । वेदाङ्गैर्मदनललिता सो भो नमलसाः ।
भो रयना नजौ च यस्या वर्युवतिरियम् इति । लघुर्गुर्निरन्तर यदा स पञ्च-
चामरम् । पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्तरम् । इति सूत्रद्वयं भङ्गव्यामुद्रित-
सटोक्कहतरत्नाकरे अष्टाधिकारे मूल एव पठितम् । एतेषां मूलवद्दिदृष्टमिथाह-
सारेण प्रकारभेदसङ्ख्यानिर्देशः करणीयः । अतिशर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन
मुखेलकहतेन सप्त अष्टाधिकारे चन्दोमञ्जर्युक्तस्य गवडकृतस्य निवृत्त्यात् पूर्व-
वद्विषयावरचर्किता उपजातयो बोद्धव्याः ।

अथष्टो ।

(१५५) हरिणो नमौ म्रौ सौ गृत्तुममुद्रश्चषयः^(१) ॥ १५॥

यस्य पाठे नकारमकारमकारनेकाः सकारलकारगकाराश्च,^(१)
तद्वत्तं हरिणो नाम । षड्भिन्नवभिश्च यतिः ॥ ततोदा-
हरणम् ।

कुवचयदत्त, श्यामा पोना, नतस्तनशान्तिनी,
चकितहरिणौ, नेत्रच्छाया-मलिच्छ्चलोचना ।
मनमिजधनु, ज्जानिर्घोषै-रिव श्रुतिपेशलै-
मनमि ललना, लौलालापैः, करोति समोत्सवम् ॥

एतद्वृषभविनमितमिन्द्रपरे ।

(१५६) पृथ्वी जमौ उमौ यौ ग् वसुनवकौ ॥ १६ ॥

यस्य पाठे जकारमकारौ पुनस्तौ यकारलकारगकाराश्च,
तद्वत्तं पृथ्वी नाम^(१) । षट्भिन्नैवभिश्च यतिः ॥ ततोदाहरणम् ।

हृताः समिति शब्दव, स्तिभुवने प्रकीर्णं यशः,
क्रतश्च गुणिनां गृहे, निरवधिर्मृच्चानुत्सवः ।

१ रससप्तदशषय इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नमससमसमकारमकारमकारलकारगकाराश्चेति ख०, ग० च ।

नकारसकारमकाररकारसकारलकारगकाराश्च भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ जगत्समसौ पुनर्जगत्समसौ यमसलकारगकाराश्च तत् पृथ्वी नामेति ख०,
पुस्तकान्तरपाठश्च ।

त्वया कृतपरिग्रहे, सुदिनवीरसिंहासने ॥

नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी कृता ॥

(१५७) वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ ग्लौ ग् दिगृषयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारा (९)
भवन्ति, तद्गुप्तं वंशपत्रपतितं नाम । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्त्रिदाहरणम् ।

अद्य कुरुष्व कर्म्म सुकृतं, यदि परदिवसे,
मित्र विधेयमस्ति भवतः, किमु चिरयमि तत् ।
जीवितमल्पकालकलना-लघुतरतरलं,
नश्यति वंशपत्रपतितं, हिमसलिलमिव ॥

(१५८) मन्दाक्रान्ता भौ नौ त्गौ ग् समुद्रर्त्तस्वराः ॥१८॥

यस्य पादे मकारभकारनकारतकारतकारा^(१) गकारौ च,
तन्मन्दाक्रान्ता नाम । चतुर्षु षट्सु मत्सु च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

प्रत्यादिष्टं, समरशिरसः, कान्दिशं प्राप^(५)नष्टं,
त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्यः ।

१ तुडिमबोरसिंहासने इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगवत्सङ्गमसङ्गमसङ्गमसङ्गकार्गकाराद्य तदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

१ भद्रसम्भनस्य नमोऽस्तु गच्छति च०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ काण्डिनीभूयेति क०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

किं नाश्रौषीः, परिणतधियाः, नीतियोग्योपदेशं^(१)
मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनी, वारिलक्ष्मीः श्याय ॥
(१४८) शिखरिणी य्मौ न्सौ भौ गृत्तुरुद्राः ॥ १८ ॥

यस्य पादे यकारमकारनकारसकारभकारलकारगकारा-
स्तद्वृत्तं^(२) शिखरिणी नाम । षट्स्येकादशसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

यशःश्रीभने, हृदि गगननाथे^(३) गुणनिधौ,
प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम् ।
इदानीमस्माकं, घनतरुलतां निर्जरवतीं,
तपस्तप्तुं चेतां, भजति गिरिमालां शिखरिणीं ॥

धृत्याम्^(४) ।

(१५०) कुसुमितलतावेक्षिता मृतौ न्यौ यावद्विद्युत्स्रवाः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारनकारा यकारत्रयश्च तद्वृत्तं^(५)
कुसुमितलतावेक्षिता नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

१ नीतिसर्गापदेशमिति ख०, ग० च ।

२ यगणमगणनगणसगणभगणलकारगकाराश्च भवन्ति तद्वृत्तमिति ख०, ग०, पुल-
कान्तरपाठश्च ।

३ तुङ्गनरननाथे इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ धृताविति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ मगणतमगणनमगणसमगण यगणौ च तद्विति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

धन्यानामेताः, कुसुमितलताः, वेस्त्रितोत्फुल्लवृक्षाः,
 सीत्कण्डं कूजत्, -परभृतकला, -लाप^(१) कोलाच्चलिन्यः ।
 मध्वादी माद्यन्, -मधुकरकलोद्गीतश्चङ्काररम्या^(२)
 ग्रामान्तःस्रोतः, -परिमरभुवः, प्रौतिमुत्पादयन्ति ॥

अतिष्ठतौ ।

(११) शार्दूलविक्रीडितं मसौ ज्सौ तौ गादित्यच्चषयः ॥२१॥

यस्य पादे मकारमकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च-
 भवति, तद्वत्तं^(१) शार्दूलविक्रीडितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

कम्बुग्रीवमुदयवाज्रशिखरं, रक्तान्तदीर्घेक्षणं,
 शालग्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ।
 कोलस्कन्धमनुद्धतं^(२) परिजने, गम्भीरमत्यस्वरं^(३)
 राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुष, शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिः विकृतिः संकृतिरतिकृति-
 कृतकृतिषेति^(४) सप्तकृतयः क्रमेणैकाक्षरवृद्धोदाक्रियन्ते ॥

१ परभृतकुलास्त्रापेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ मधुकरकुलोद्गीतश्चङ्काररम्येति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणसगणौ जगणसगणौ तगणौ गकारश्च तदिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ कोलस्कन्धमनुद्धतमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ गम्भीरमतिस्वरमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ संकृतिरभिकृतिषेतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तत्र कृतौ ।

(११०) सुवदना म्रौ म्रौ य्मौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः ॥२२॥

यस्य पाठे मकाररेफभकारनकारचकारभकारलकारगकारा भवन्ति तद्वृत्तं^(१) सुवदना नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या पौनोद्गादतुङ्ग-स्तनजघनघना-भोगालमगति-
र्यस्याः कर्णावतंसो-त्यलरुचिजयिनी, दीर्घं च नयने ।
श्यामा सीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रत मे, नयनपथमसौ, दैवात् सुवदना ॥

(१११) ग्लिति वृत्तम् ॥ २३ ॥

यस्य पाठे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति तद्वृत्तं नाम वृत्तम्^(२) । कृतिप्रकारेण^(३) यावद्भिरेव विंगत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां^(४) ग्लां ग्रहणम्^(५) । तत्रोदाहरणम् ।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु
तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

१ मगक्षरमयभगनमगयमगभगल्लकारमकाराय तदिति ख०, ग०, पुस्तकालर-
पाठश्च ।

२ तद्वृत्तं वृत्तं नामेति ख०, ग०, पुस्तकालरपाठश्च ।

३ कृतिप्रकरणे इति ग० ।

४ तावतामेवेति ग०, पुस्तकालरपाठश्च ।

५ ग्रहणं विंगत्या ग्लभिर्लघुभिश्चेति ग० ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं समोपदेशवाक्यमेतदादरेण

वृत्तमेतदुत्तमं^(१) महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्रकृतौ ।

(१६४) स्रग्धरा स्त्री स्त्री यौ य् त्रिः सप्तकाः ॥ २४ ॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारास्त्वयश्च यकारा भवन्ति
तद्दत्तं^(१) स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

रेखा भूः शुभ्रदन्तः, द्युतिहसितशरः, चन्द्रिकाचारुमूर्तिः-
र्माद्यन्मातङ्गलीलाः-गतिरतिविपुलाः, भोगतुङ्गस्तनी या ।
रम्भास्तम्भोपमोरुः, रत्नमलिनघनः, स्निग्धधम्मिल्लहस्ताः,
विम्बोष्ठो रक्तकण्ठो, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥

आकृतौ ।

(१६५) मद्रकं भ्री चै न्री न्गौ दिगादित्याः ॥ २५ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकार-
गकारौ^(४) च भवतस्तद्दत्तं मद्रकं नाम । दशभिर्द्वाशभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ दत्तमुत्तममिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ सदा हितायेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ भगवत्पद्मभक्तमगलक्षयश्च यमशास्त्रदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ भगवत्पद्मौ नमस्त्वंगौ पुनर्नमस्त्वंगौ नमस्त्वंगौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

मद्रकगौतिभिः स्रष्टदपि, स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतनः ।
ते परमेश्वरस्य पदवी-मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुनः-र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

विकृतौ ।

(१९६) अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भौ ग्र, द्रादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ
भकारलकारौ गकारश्च^(१) तद्वृत्तमश्वललितं नाम । एका-
दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

पवनविधूतवीचिचपलं, विलोकयति जौवितं तनुभृतां,
वपुर्गपि क्षीयमानमनर्गं, जरावनितया वर्षीकृतमिदं ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशुः,
परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

(१९७) मत्ताक्रीडा मौ त्नी नौ नौ स्वसुपञ्चदशकौ ॥२७॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारचतुष्कं लकारगकारौ च^(१)
तद्वृत्तं मत्ताक्रीडा नाम । अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

(१) नमस्यन्नमसौ नमस्यन्नमसौ पुनर्नमस्यन्नमसौ नमसो लकारनकारौ च भवत
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

• नमसौ नमसो नमसाद्यन्तारो लकारनकारौ चेति न., पुस्तकान्तरपाठश्च ।

हृद्यं मद्यं पौत्वा नारी, स्खलितगतिरतिशयरमिकहृदया,
 मत्ताक्रीडालोलैरङ्गैः-मृदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।
 वीतक्रीडास्त्रीलालापैः^(१) श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,
 नृत्यैर्गौतमैर्विलेपैः, कलमणितविविधविहगकुलरुतैः ॥

सङ्गौ ।

(२६८) तन्वी भतौ न्मौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥२८॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकारा भकारी नकारयकारी
 च^(१) तद्वृत्तं तन्वी नाम । पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः ॥
 तच्च दाहरणम् ।

चन्द्रमुखी सुन्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदृशना या,
 निष्कलवोणा, श्रुतिसुखवचना, वस्तकुरङ्गतरेलनयनान्ता^(२) ॥
 निर्मुख्योनोन्नतकुचकलसा, मत्तगर्जेन्द्रललितगतिभावा,^(३)
 निर्भरलीला^(४) निधुवनविषये^(५) मुञ्जनरेन्द्र भवतु तव तन्वी ।

अभिज्ञतौ ।

१ वीतक्रीडास्त्रीलोलैरङ्गापैरिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ भगनतगणौ नगनसगणौ भगणौ नगनयगणौ च भवत इति ग०, पुलकान्तर-
 पाठश्च ।

३ जघना चेति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ स्खलितगमना चेति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ निर्जालोलैरिति ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

६ निधुवनविषये इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

(१९९) क्रौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ गभूतेन्द्रियवस्तृषयः ॥२८॥

अथ पादे भकारमकारसकारभकारा नकाराश्च चत्वारो^(१)
गकारश्च भवति, तद्वृत्तं क्रौञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिहचिरनुदिन, मनु-
नयकठिना,

दीर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृत्तवपुरति, शय-
कुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा, निम्बकपोला, लघुतरकुचयुग-परिचित-
हृदया,

मा परिचार्या, क्रौञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि,
सुखमभिलषता ॥

उत्कृता ।

(२००) भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ लगौ वसुहृद्र-
ष्टृषयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे मकारो तकारनकारो नकारो रेफतकारो

१ भगवत्समसौ समसभगसौ भगवत्समसौ इति पुनश्चात्रोदाहृतः । भगवत्समसौ भग-
वत्समसौ इति च ।

लकारगकारौ च^(१) तद्वृत्तं भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभिरैका-
दशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

ये सन्नङ्गानेकानौकैः, नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव
शत्रवा,

युद्धश्रद्दालुब्धात्मानः, -स्त्वदभिमुखमपगतभियः, -पतन्ति
धृतायुधाः ।

ते त्वां दृष्ट्वा सङ्ग्रामाग्रे, तुङ्गिनृप कृपणमनसः,
फलन्ति^(२) दिगन्तरं

किं वा सोढुं शक्यन्ते कैः, -वैज्रभिरपि सविषविषमं,
भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

अथ कात्यायनेनाप्युक्तं ।

ध्यानैकाग्र्या लम्बा दृष्टिः, ^(३) कमलमुखि ललितमलकं,
करे स्थितमाननं,

चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धिः, -द्विरदगतिपतितरसना, तनु-
स्तनानां गता ।

१ मगसौ तगसवससौ पुमनससौ रगससगसौ लकारगकारौ च भवत इति
म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ कपयसमसफलनि इति म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ दीना दृष्टिर्नि म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं, मदजननि रश्मि सरसां,^(१)
करोषि न सङ्थां,

को नामार्यं वस्यो व्याधि,-स्तव^(२) कथय सुमनु
किमिदं, न स्वस्त्वसि नातुरा ॥

(२०१) अपवाहको न्नौ नौ नौ न्नौ गौ नवर्त्तुरसे-
न्द्रियाणि^(३) ॥ ३१ ॥

यस्य पाटे मकारः षष्मकाराः सकारो गकारौ च^(४) तद्दृष्ट-
मपवाहको नाम । नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः । तच्चोदा-
हरणम् ।

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन,-ममृतकिरण,-सकलकलित,-
शिरसं रुद्रं,

भूतेशं हतमुनिमख,-मखिलभुवन,-नमितचरण,-युग-
मीशानम् ।

सर्व्वज्ञं वृषभगमन,-महिपतिकृत,-बलयरुचिर-कर-
मारार्धं,

तं वन्दे भवभयभिद,-मभिमतफल,-वितरणगुरु,-
मुमया युक्तम् ॥

१ रश्मि रमसे इति ख०, पुस्तकालरपाठः ।

२ रम्यी व्याधिरिति पुस्तकालरपाठः ।

३ नववर्त्तुरसेन्द्रियाणीति पुस्तकालरपाठः ।

४ मकारो गकारौ षट् सप्तौ मकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकालरपाठः ।

कृतयः समाप्ताः ॥

(१७९) दण्डको नौ रः ॥ ३२ ॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त^(१) भवन्ति, दण्डको नाम सः । उक्ततेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां कन्दसामैकैकाक्षरद्वया प्रवृत्तेः । इत ऊर्द्धं पुनरेकैकरेफद्वया प्रस्तारः । दण्डको नौ र इति श्रवणात् । तत्रोदाहरणम् ।

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,

त्रिदशविजयिवीर्यद्वयात्^(२) दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते^(३) ।

जनकयजनभूमिसम्मतसौमन्तिनीसौमसीतापदस्पर्श-
पूताश्रमं,

भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागता-
नेकसिद्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ नगचौ रमयाः सप्तैति ज०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीर्यदीप्तेति ज०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ संसेविते इति ज०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०२) प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३३ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम^(१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१०४) अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधान-

मेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव सञ्ज्ञा कृतास्य वृत्तस्य ।

रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

(१०५) शेषः प्रचित इति ॥ ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः^(१) प्रचित इति सञ्ज्ञां लभते, पूर्वमेकैकक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः

पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
रेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्य-
मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

१ नाम भवतीति च०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ शेषो दण्डकप्रकार इति पुस्तकान्तरपाठः ।

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था
ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति हलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोक्तौ सप्तमाध्यायः ॥

(१०६) अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यत्रोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते
तद् गाथेति मन्तव्यम् । (१)तत्र त्रिष्टुभिः ।

(१०७) कुड्मलदन्ती भतौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणो गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं
कुड्मलदन्ती नाम । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।
कुड्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या ।
विम्बफलोष्ठी, मृगशिणूनेत्रा, मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम् ।

(१०८) वरतनुजौ जौ षड् रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च, तद्वृत्तं वरतनु-
र्नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

अयि विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्क्रमभोरुवह्मभम् ।
 अरुणकरोद्ग, म एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥
 (१०९) जलधरमाला भौ स्त्री समुद्रवसवं ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ सगण-मगणौ च भवतस्तद्वृत्तं
 जलधरामाला नाम । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदा-
 हरणम् ।

धत्ते शोभां, कुवलयदाम्नः श्यामा,
 शैलोत्सङ्ग, जलधरमाला लीना ।
 विद्युत्सखा, कनककृतालङ्कारा,
 क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्गे पत्युः ॥

(११०) गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणो रगणो च भवतस्तद्वृत्तं गौरी नामिति
 गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

प्रणमति चरणारविन्दद्वयं, त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः ।
 सक्तदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितर्तति यथेष्टमष्टौ
 गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्च एकैकरेफट्टाया नामा-
 न्तराणि लभते ।

(१८१) ललना भतौ न्मौ इन्द्रिष्यः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणसगणौ च भवतस्तद्वत्तं
ललना नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कुचगुर्वी, मृगशिणुनयना, पीननितम्बा, मद-
करिगमना ।

किन्नरकण्ठी, सुरुचिरदशना, सा तव सौख्यं, वितरतु
ललना ॥

अतिजगत्याम् ।

(१८२) कनकप्रभा रजौ रजौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च, तद्वत्तं
कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,

विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा ।

इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता

कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः ॥

(१८३) कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वत्तं कुटिल-
गतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

अधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,
हरिणशिग्रुदृशां, नृत्यति ध्रूयुगम् ।
ध्रुवमिदमुचितं, यद्विपत्तौ सता-
मतिकुटिलगतेः, स्थान्महानुत्सवः ॥

शक्यताम् ।

(१८४) वरसुन्दरी जम्भौ न्यौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे भगणजगत्सगणनगणा गकारो च भवत-
स्तद्वत् वरसुन्दरी नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

खादुशिशिरोज्वलसुगन्धिजलपूर्णः,^(१)
वोचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।
चंसकलकूजितमनोहरतटान्तं,
पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम् ॥

(१८५) कुटिला^(१) न्यौ न्यौ गौ वेदरत्नसमुद्राः ॥ ९० ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणनगकारो च भवतस्तद्वत्
कुटिला^(१) नाम गाथा । चतुर्भिः षड्भिरुत्तुर्भिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ खादुशिशिरोज्वलसुगन्धिजलैः सुहरिपूर्वमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

१,१ कुटिलमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

अध्वस्थानां^(१), अनयति सुख,-मुच्चैः कूजन्,
 दातृहोऽयं, पथि निचुलनि,-तोयोपान्ते ।
 कर्णाटस्त्री,-रतिकुहरित,-तुल्यच्छदै,-
 नौदैः कण्ठ,-स्वलनकुटिल,-मन्दावत्तैः ॥

अष्टौ ।

(१५९) शैलशिखा भौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणो गकारश्च भवति
 तद्वत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च
 यतिः । कश्चित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तन्नोदाहरणम् ।

शैलशिखानि,-कुञ्जशयितस्य, चरेः श्रवणे,
 जौर्णतृणं क,-रेण निदधीत,^(२) कपिश्चपलः ।
 क्षुद्रवधाप,-वाद्परिहार,-विनीतमते,-
 स्तस्य नताव,-तैव लघुता द्वि,-पयूथभिदः ॥

(१६०) वरयुवती भौ यौ न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ यगणनगणौ नगणो गकारश्च
 भवति, तद्वत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तन्नो
 दाहरणम् ।

१ अध्वस्थानामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ निदधानीति ग० ।

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
पार्व्वणशर्व्वरीशगर्व्वापद्ममुखकमला ।
पीननितम्बविम्बसंवाहनशिथिलगतिः,
मुञ्जनराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः ॥

अत्यष्टौ ।

(१८८) अतिशायिनी सौ उभौ जगौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगण्भगणौ जगणो गकारौ च भवत-
स्तद्वृत्तं अतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

इति धैतपुरन्ध्रमत्सरान्, सरसि मञ्जनेन,
श्रियमाप्नवतोऽतिशायिनी, मपमलाङ्गभासः ।
अवलोक्य तदैव यादवा, नपरवारिराशेः,
शिशिरेतररोचिषाप्यपां, ततिषु मङ्क्तुमोषे^(१) ॥

(१८९) अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥१४॥

यस्य पादे नगणजगणो भगणजगणो जगणन्कारौ गका-
रश्च भवति, तद्वृत्तमवितथं नाम गाथा भवति । यतिः पादान्ते ।
तत्रोदाहरणम् ।

श्रुतिपरिपूर्णः^(१) वक्त्रमतिसुन्दरवाग्निभवं,
 तमखिलः^(२) जैमिमीयमतसागरपारगतम् ।
 अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,
 पितरमहं नमामि वज्ररूपमुदारमतिम् ॥

(८८०) वस्त्रिन्द्रियसमुद्रास्त्रेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्च तुभिर्वा
 यतिभवति, तद्वृत्तं कोकिलकमिति गाथा । तत्रोदाहरणम् ।

नवसहकारपुष्प, मधुनिष्कल, कण्ठतया,
 मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः ।
 प्रथमककारविद्ध, वचनैर्धन, लुब्धमते,
 तवगमनस्य भङ्ग, मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥

धृतो ।

(८८१) विबुधप्रिया सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगणसगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवत-
 स्तद्वृत्तं विबुधप्रिया नाम गाथा भवति । अष्टाभिर्दशभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रुतिपरिपूर्ण इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ प्रमखिल इति पुस्तकान्तरपाठः ।

कुन्दकुङ्कुमकोमल, द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,
 चंसगङ्गदवादिनो, बनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
 पीनतुङ्गपयोधर, दयभारमन्यरगामिनो,
 नेत्रकान्तिविनिर्जित, -श्रवणावतंसितकैरवा ॥

(१८९) नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति, तद्वत् नाराचकं
 नाम गाथा । दशभिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्^(१) ।

रघुपतिरपि जातवेदो, -विशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
 प्रियसुहृदि विभोषणे, सुङ्कमय्य श्रियं वैरिणः ।
 रविसुतसहितेन तेना, नुयातः ससौमित्रिणा,
 भुजविजितविमानरत्ना, -धिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥

अतिष्ठतो ।

(१८९) विस्मिता य्मौ न्सौ रौ असत्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्यपादे यगणमगणौ नसगणौ रगणौ गकारश्च भवति,
 तद्वत् विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम्^(१) ।

१ रघुवशे ।

२ माघे ।

श्रिया जृष्टं दिव्यैः, सपटहरवै, रन्ध्रितं पुष्पवर्षैः,
 र्वपुष्टश्चैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तयमानं निरीय ।
 प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, विलिपद्द्विस्मिताक्षैः,
 नरेन्द्रैरौपेन्द्रैः, वपुरथ विश्वैः, ज्ञामभीक्ष्णम्भूवे ॥
 (१८४) शशिवदना न्जौ भजौ ज् जौ रुद्रदिशः ॥ १८ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणो जगणास्तयो रगणश्च भवति,
 तद्वत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यतिः ।
 पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।

तुरगशताकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजन्मनः,
 प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं मच्चैभृता ।
 परिचलतो बलानुजबल, स्य पुरः सततं धृतश्रियः,
 श्विरविगतश्रियो जलनिधेः, श्वतदाभवदन्तरं मच्चत्^(१) ॥

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु
 च दृश्यन्ते । विशेषसञ्ज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्द्देशं
 कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । इदानीं प्रस्ता-
 रादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्धार्थमेका-
 क्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारं सूचयेनाह ।

(१८५) द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाद् गकारं लिखित्वाऽधस्तात्तकारं विन्यसेदित्येकाक्षरप्रसारः । तस्य द्विकत्वाद् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । हे आहृत्तो प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्तात्तकारं लिखित्वा विस्फटार्थमधस्तिर्ययेखां दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्व्ववद् गकारलकारौ स्थापयेत् । अत्र किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१८६) मिश्रौ च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रसारं दर्शयति । चकारः पूर्व्वप्रसारसमुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु^(१) मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संज्ञिष्टो मिश्र उच्यते^(२) । लकारश्च लकारेण । मिश्राविति^(३) गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इन्द्रात् परो यः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामाहृत्तो गकारो मिश्रौ स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति । ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो ह्यक्षरप्रसारो भवति । तद्यथा, गौ हगौ ग्लौ लाविति । इदानीं ह्यक्षरप्रसारपूर्व्वकमेकैकाक्षरहृत्तया चक्षरादिप्रसारं दर्शयितुमाह ।

(१८७) पृथग्ला मिश्राः ॥ २२ ॥

ह्यक्षरप्रसारस्य पूर्व्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थाप-

१ स्थानद्वितीये इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मिश्रः संज्ञिष्ठ उच्यते इति च०, न०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिश्रावपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

यित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमाहत्तो गकारा मित्रा दातव्याः ।
 द्वितीयाहत्तो लकारा मित्रास्ततो मध्ये लेखामपनयेत्^(१) ।
 एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयसंसर्गमाह ।
 तेन प्रथमायामाहत्तो न लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गका-
 रस्य^(२) । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा^(३) पृथग् ग्ला मित्रा
 दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः
 प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमहत्तः प्रस्तारः ।

उष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्ध्या^(४) अयमेव न्यायः^(५) तत्रेदं
 सूत्रं चक्षरात्^(६) प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः
 प्रस्तारः ।

(१९८) वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते चक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मका-
 रादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चेतत् । तेन षोडश-
 चतुस्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टिर्गायात्रीसम-
 हत्तानि सर्वगुह्यलब्धाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणीतरमुष्णि-
 गादीनामेकैकाक्षराधिक्याद् विसृष्टार्थमिदं सूत्रं, प्रस्तारादेव
 सङ्ख्यापरिच्छिन्नेः । नष्टवृत्तपिरञ्जानार्थमाह ।

१ लकाराहत्तो भव्यार्ह्यामपनयेदिति च०, पुस्तकान्तरपाठः ।

२ लकाररक्षाप्रवेशो द्वितीयायां गकारस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ एवं त्रिकं द्विः स्थापयित्वेति च०, पुस्तकान्तरपाठः ।

४ एकाक्षरवृद्धेति च०, पुस्तकान्तरपाठः ।

५ अयमेव न्याय इति च०, पुस्तकान्तरपाठः ।

६ चक्षरवचात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१९९) लङ् ॥ २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत गायत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कौटुशमिति ।
तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्हयेत, तस्मिन्वर्हीकृते लघुरेको
लक्ष्यते^(१) ते भूमौ विन्यास्याः । इदानीमवशिष्टात् चिरिति सङ्-
ख्याविषयत्वादर्थयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह ।

(१००) सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्धं इत्यनुवर्त्तते । विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य
ततोऽर्द्धयेत, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्वलब्धाक्षकारात् परं
स्थापयेत^(२) । ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, पुनस्तामर्द्धयेत, ततश्चै-
कलकारं दद्यात् । ततश्चैकसङ्ख्यावशिष्यते, तत्र तावत् सैके
गिति लक्षणमावर्त्तनीयं, यावद्वृत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते । एवं
सङ्ख्यान्तरेऽपि योग्यं उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०१) प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ^(३) प्रस्तारयेत । ततस्त-
स्यान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रतिलोम्येन
द्विरावर्त्तयेत । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततश्चैकसङ्ख्याद्वयमन्व-
लकारस्वाधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत, ततस्तस्मादपनीय तत्-

१ लभ्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्ववृत्ताक्षरं स्थापयेदिति च, अ० ५ ।

३ तद्भूमौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोभ्येन समाप्यन्ते, तत्र याः सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावतिथं तद् वृत्तमिति । तत्र विशेषमाह ।

(१०९) ततोऽप्येकं जह्यात् ॥ २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थानमापद्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं त्यजेत्, ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वाच्चतुसङ्ख्या^(१) सिद्धति । प्रस्तारादिना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०९) द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत षडक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति, तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत् । तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्यायां भवन्ति, तेषामर्द्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०४) रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनीय तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते । तत् पूर्वलब्धाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्यावशिष्टे, ततोऽर्द्धमपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तद् द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०५) द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया आवृत्ते-
रसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसङ्ख्या लभ्यते ।
तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततो द्वौ भवतः । तस्योप-
रिष्टादर्धस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं^(१) तदपनीय तस्य स्थाने तं द्वि-
सङ्ख्याङ्कं^(२) स्थापयेत् । अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०६) तावद्वैतद्विगुणितम् ॥ ३१ ॥

यदर्धस्थाने^(३) स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावद् गुणितं^(४) कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति, स्वसङ्ख्यैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां
गुणितौ चत्वारो भवन्ति । तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थानं तत्र ताना-
रोपयेत् । अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तानं-
प्यर्धस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात् । ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणि-
ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि । अनेनैव न्यायेनाष्टा-
विंशत्यधिकशतमुष्णिहः । षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते^(५) अनुष्टुभः ।
द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि लहत्याः । चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं
पङ्क्तिः । अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः । षष्वत्यधि-

१ द्विसङ्ख्याकमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तां द्विसङ्ख्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यत्तदर्धस्थाने इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्तावद्गुणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

कानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः । एवमतिच्छन्दसां क्षतीनाञ्च द्रष्टव्यम् ।

(१००) द्विर्द्वयनन्तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्रादिहत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात् । तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता तत्पर्यन्तानां पूर्वेषामेकाक्षरप्रभृतीनां सङ्ख्या भवतीत्यर्थः ।

(१००) परेण पूर्णम् ॥ १६ ॥

तदेतत्^(१) छन्दोहत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव^(२) स्थापयितव्यं न हूनं । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं द्विगुणितं परस्य छन्दसो हत्तानां सङ्ख्या भवति । तद्यथा । चतुःषष्टिर्गायत्री समहत्तानां सङ्ख्या^(३) द्विगुणिता सती परस्योष्णिहः समहत्तसङ्ख्याष्टाविंशं शतं भवति ॥

(१००) परे पूर्णमिति ॥ १७ ॥

अतोऽनेकद्वित्रिलघुक्रियासिद्ध्यर्थं यावद्भिमतं प्रथमप्रस्तारवन् मेरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठं^(४) लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्ध्वादिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत,

१ तदेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्वमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ समहत्तसङ्ख्या इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ कोष्ठकमिति च०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तस्याप्यधस्ताच्चयं^(१) तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयं यावदाभिमतं स्थान-
मिति प्रथममैरुप्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे^(२) एकसङ्ख्यां
व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यद्वत्तसङ्ख्या-
जातं तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठ-
योरेकैकमङ्कं दद्यात् । ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयोः
परकोष्ठगतमैकैकमङ्कं दद्यात् । मध्ये कोष्ठे तु^(३) परकोष्ठ-
द्वयाङ्कमेकौकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्यां
पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमेव स्थापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु
परकोष्ठद्वयाङ्कमेकौकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्थापयेत् । उत्तर-
त्राप्ययमेव न्यासः ।

तत्र^(४) द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैक-
गुर्वैकलघुवृत्तं भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्वाक्षरस्य प्रस्तारः ।
तत्रैकं सर्वगुह इ एकाक्षरानी एकं सर्वलघ्निति कोष्ठक्रमेण
वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्याक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं
सर्वगुह त्रीण्येकलघ्नी त्रीणि द्विलघ्नी^(५) एकं सर्वलघ् ।
तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वादि सर्वलघ्नान्तमेकद्व्यादिलघु
द्रष्टव्यमिति । षष्ठप्रत्ययोऽप्यर्धपरिच्छित्तिरित्येके । सोऽत्यस्य-

१ तस्याधस्ताच्चयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ प्रथमकोष्ठके इति च०, ग० च ।

३ मध्यमकोष्ठे तु इति च०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तथापीति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ त्रीणि त्रीणि रकद्विलघ्नी इति पुस्तकान्तर पाठः ।

त्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्यय-
समासः^(१) समासः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।

मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नान्तरामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

म य द्वादश । धोः पञ्चदश । छन्दषोडश । पादः परो-
ष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिः । देवतादितीऽष्टौ ।
चतुःशतं षष्ठो विंशतिर्विंशतिः । युगपरान्तिका त्रयोदश ।
वृत्तं गावादौ विंशतिर्विंशतिः । यवमती त्रीणि । यतिर्विं-
शतिः । वातोन्मी^१मष्टादश । ग्रहर्विंशौ विंशतिः । शार्दूल-
विक्रोडितं पञ्चदश । अवानुक्तं सप्तदश । इतित्यष्टादशच्छन्दः
समाप्तम् ॥

१ प्रत्ययविभाग इति पुलकान्तरपाठः ।

rne Maitri Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi,	1 14
The Gopāla Tāpanī. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhūṣana	0 10
The Gṛīhya Sūtra of A'svalāyana, with the commentary of Gārgya-nārāyaṇa. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīsa 4 Fasciculi,	2 8
The Nṛsiṅha Tāpani with the commentary of Sankara A'chārya, edited by Paṇḍita Rāmmaya Tarkālakāra. 3 Fasciculi,	1 14
Gopātha Brahmana, Edited by Babu Rājendralāla Mitra. 2 fasc.	1 10
The Taittiriya Prātisākhya. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. 3 fasc., ...	1 14
The Taittiriya A'ranyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. 11 Fasciculi, ...	6 14
The Lātyāyana Sūtra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedāntavāgīsa. 9 Fasciculi, ...	5 16
Chaturvarga Chintāmani by Hemādri. Edited by Paṇḍit Bharata Chandra Siromani, 11 fasc., ...	6 14
The Tāndya Mahābrāhmaṇa with the Commentary of Śāyaṇācharya. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīsa, 19 Fasciculi, ..	11 14
Chhandah Sūtra of Pingala Achārya. Edited by Viśvanātha S'āstrī 3 fasc. ...	1 14
SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.	
<i>Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.</i>	
The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of Śākya Sinha. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 5 Fasciculi, ...	3 2
The Taittiriya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda, with the commentary of Śāyaṇa. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 26 Fasciculi, ..	16
Taittiriya, Sanhitā. Edited by Dr. E. Röer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyāyaratna. Published 28 Fasciculi, ...	16 14
<i>New Series, Nos. 1 to 291, demi 8vo.</i>	
The Mīmāṃsā Darśana, with the Commentary of Śavara Svāmī. Edited by Paṇḍita Maheśa-chandra Nyayaratna. Published, 11 Fasciculi, ...	6 14
The Agni Purāṇa. Edited by Bābu Rājendra lāla Mitra, 5 Fasciculi, ...	2 8
Gobhiliya Gṛihya Sūtra with a commentary by the Editor, Paṇḍit Chandrakānta Tarkālakār. 5 fasc., ...	2 8
Sāma Veda Saṅhita with the commentary of Śāyaṇa A'chārya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sāmasramī, Part I. 10 fasc., Part II. Fas. I.	6 4
A'tharvanopanishads with the commentary of Nārāyana, Edited by Paṇḍita Rāmamaya Tarkāratna, Nos. 249 265 276 & 282. 305	2 8
Prithuraj Rasu, by Chand Bardai, Part I. fasc. I Pt. II. fasc. I. ...	0 10
<i>English Translations complete, demi 8vo.</i>	
An English Translation of the Brihad A'ranyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Röer, 3 Fasciculi, ...	1 14
An English Translation of Chhāndogya Upanishad, by Babu Rājendralāla Mitra. 2 Fasciculi, ...	1 4
An English Translation of the Taittiriya, Aittarēya, Svetāsvatara. Kēna, Iśa, Katha, Muṇḍaka and Māṇḍukya Upanishads, by Dr. E. Röer. 2 Fasciculi, ..	1 4
The Sūrya-Sidhānta, translated by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstrī. 1 Fasciculus, ...	0 10
The Siddhānta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq. C. S., and revised by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstrī. 2 Fasciculi,	1 4
A Translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by Dr. Ballan-	

English Translations in progress, demi 8vo.

Sāhitya Darpaṇa or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Viśvanātha Kavirāja. Translated into English by Babu Pramādādāsa Mitra. 3 Fasciculi, — — 1 14
The Brahma Sūtra with the commentary of Sankar Achārya. Translated into English by the Rev. K. M. Banerjā, No. 21 ^d , — — 1 0
Aini Akbari 6 fasc., — — 10 8

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, — 750 0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX., each at., — — — — 10
Ditto ditto Index, — — — — 5 0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Bābu Rājendrakāla Mitra. 1856, — — 3 0
———— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, — — 1 0
———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, — — 1 0
———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R. S. and I.L.S., — — 2 0
———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jnr., — — 3 0
———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., — — 3 0
Catalogue of Mammalia, — — — — 3 0
Harivansa, 563 pages, royal 4to., — — 3 0
Mahābhārata. Vols. 3rd and 4th, royal, 4to., and Index, — — 40 0
Rājataranginī, 446 pages, 4to., — — 4 0
Csoma's Tibetan Grammar, — — — — 8 0
———— Dictionary, — — — — 10 0
Vedānta Sāra, translated by Dr. E. Röer., — — 0 8
Purāna Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjā, No. I., — — 1 0

1 —PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, — — — — 9 0
The pilgrimage of Fa Hian, — — — — 5 0.
Lassen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Röer, — — 5 0
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien. Two parts in one vol., — — 6 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, — — 3 0
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, — — 5 0
Examination and Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, — — — — 2
Low's Siamese Grammar, — — — — 2
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., — — 1 8
Dictionarium Anamittico-Latinum, by A. J. L. Tabard, — — 14 0
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, — — 1 0
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, — — 2 0
Matapatrikhā, — — — — 0 8
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, — — 4 0
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, — — 2 0
Outlines of Indian Philology, by J. Beames, — — 2 8
Translations from the Tārīkh Fīrūzshahī, — — — — 1 8

N. B.—For Arabic, Persian and Urdu works vide the covers of the

